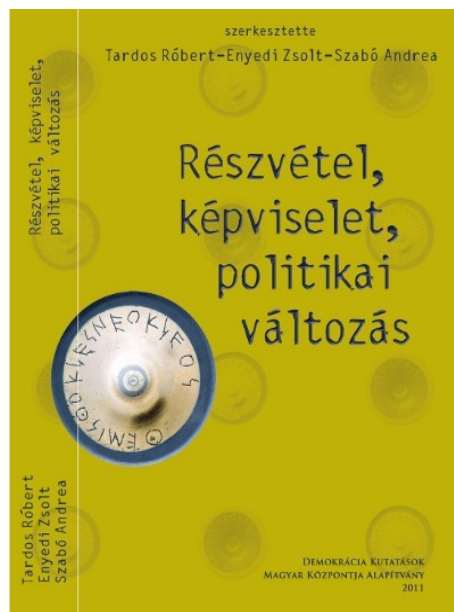

Kern Tamás–Szabó Andrea: *A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010*

Megjelent: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.):
Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest: Demokrácia Kutatások
Magyar Központja Alapítvány, 2011, 17-56. p.

Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>

Kern Tamás–Szabó Andrea

A POLITIKAI KÖZÉLETI RÉSZVÉTEL ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, 2006–2010¹

„Magad uram, ha szolgád nincsen!”

BEVEZETÉS

Tanulmányunk célja, hogy bemutassuk, milyen jellemzői voltak a 2000-es években, különösen pedig a 2006 utáni időszakban a magyar állampolgárok politikai részvételének. Részletesebben vizsgáljuk a 2010-es választási, a 2008-as népszavazási részvételt és a 2006 utáni civil aktivitás néhány jellemzőjét, valamint a politikai aktivitás más, atipikus formáit (például politikai tiltakozás). A tanulmány empirikus adatok elemzésével bizonyítja, hogy minden politikai törekvés ellenére (például politika által vezérelt civil-szervezetek megjelenése, így polgári körök, a közpolitikai jellegű népszavazások megszervezése, valamint az utcai politikai demonstrációk látszólagos megerősödése) – vagy éppen azért – össztársadalmi szinten a politikai társadalom alóli, minden korábbihoz képest is magasabb arányú „kivonulásról” beszélhetünk. Véleményünk szerint Magyarországon súlyos demokratikus deficit mutatható ki, aminek egyik jellemzője, hogy a politikai kultúra nyugat-európai mintáival szemben a kelet-(közép-)európai politikai szocializációs mechanizmusok működnek húsz évvel a rendszerváltást követően is. Jeleznünk kell, hogy több olyan témát érintünk, amelyet jelen kötet, valamint az *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*, más tanulmányai részletesebben is elemeznek. Dolgozatunk ezért a legfontosabb tendenciákat, változásokat rögzíti.

A közéleti aktivitás több dimenziója értelmezhető a résztvevők involválódásának mértéke, a befektetett energia és anyagi eszközök, az egyéni kockázatok, valamint az individuális és a társadalmi szintű „eredmények”, sikerek alapján.² Véleményünk szerint az aktivitás különböző formái részben hierarchikus jellegűek, ugyanakkor egymást kiegészíthetik, de a formák egymás versenytársaiként is érvényesülhetnek.

Polgári demokráciákban az állampolgári részvétel tipikus, bevett és időszakosan ismétlődő formája a parlamenti és (valamilyen szintű) önkor-

¹Az írást szociológiai módszereket alkalmazó politikatudományi munkának szánják a szerzők.

²A politikai ökonómia, a racionális döntéshozatal részletesen foglalkozik a részvétel hasznosságának különböző dimenzióival. Lásd erről például Jon Elster vagy Mancur Olson munkáit.

mányzati választásokon való részvétel. A választási részvétel a politikai intézményrendszer működése szempontjából talán a legfontosabb, legjelentősebb lépés, a választópolgárok e döntései befolyásolják leginkább a rendszer egészének alakulását, ugyanakkor az aktuson való megjelenés nem jár különösebb erőforrás-bevonással, nincs szükség az individuum erőteljes bevonódására. Ez esetben a „kellés”, a felelős állampolgári magatartás, a döntésekben való részvétel igénye lehet a legnagyobb motivációs erő. Az egyéni és a társadalmi haszon viszonylatában ez esetben feltétlenül a társadalmi haszon a jelentősebb. Craig Jenkins és William Gamson úgy vélik, hogy az állampolgári részvétel motivációi között az egyéni és a társadalmi haszonnal, valamint az esetleges elismeréssel szemben inkább szolidaritást, a célokat és az identitás motívumait kell keresni (Fireman–Gamson 1979, Jenkins 1983). A kollektív cselekvések hátterét vizsgáló szociológusok tehát egyre inkább kevésbé mérhető, illetve objektivizálható szociálpszichológiai indítékokat vélnek felfedezni a részvétel és a távolmaradás mögött. Mindez egyébként a választási és a nem választási részvételi formákra egyaránt vonatkoztatható.

Érdekes – és a későbbiekben részletesebben elemzendő – probléma az országos és a helyi népszavazásokon való részvétel. A közvetlen demokráciákon – így például Svájc – kívül a népszavazáson vagy népi kezdeményezésen az állampolgár csak ritkán, esetenként, különleges alkalmakkor vehet részt, ráadásul az aktus két részvételi dimenziót is magába foglal (a tiltakozási repertoárról részletesen: Szabó Andrea 2010, 105–160). Előbb valamennyi aláírást – Magyarországon az országos népszavazás kiírásához 200 ezer fő aláírása szükséges – kell begyűjteni, majd egy hitelesítési eljárást követően történhet meg maga a népszavazás. A témák is rendkívül heterogének lehetnek, így az egyének szempontjából a részvétel egyrészt nagyon hasonló motivációkat hordozhat, mint az országgyűlési választások esetében, ugyanakkor ez mégis más: nagyobb akarat, elszántság és részvételi igény szükséges az egyébként egyéni kockázatokkal nem járó megjelenéshez. Ezt erősíti, hogy a politikaitiltakozás-kutatók egy része, például Sidney Tarrow vagy éppen Rood Koopmans, a népi vagy a referendumkezdeményezések bizonyos típusait a politikai tiltakozások közé sorolja. Részben ezért vizsgáljuk a 2008-as magyarországi országos népszavazást a többi témához képest némi-képp hangsúlyosabban.

A mobilizációval és az állampolgári részvétellel foglalkozó kutatók a „hagyományos” részvételi formák közé sorolják a politikai szervezetekben (pártok, szakszervezetek) való részvételt, illetve újabban az ezen szervezetekhez való kötődés bizonyos formáit (például valamilyen kampánymunka végzése, részvétel a politikai szervezetek gyűlésein, vagy felszólamlás ezen politikai szervezeteknél, politikai jelvények viselése). Az állampolgári részvétel külön formája a civilszervezeti aktivitás. A civilszervezetekben való részvételt, az e szervezeteknek végzett (önkéntes) munkát, a hozzájuk való kötődést ugyanolyan módon szokás vizsgálni, mint a politikai szervezetekét, ugyan-

akkor ebben az esetben jóval szélesebb merítési hálóról beszélhetünk, hiszen nagyságrendekkel több szerveződés kínálja szolgáltatásait az állampolgároknak.³ Ebben az esetben az egyéni kockázatok már erőteljesebbek, a részvételi költségek magasabbak, hiszen az egyén saját szabad ideje egy részét áldozza fel a politikai szervezethez való valamilyen szintű csatlakozás érdekében. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ez esetben az egyének haszna a társadalmi haszonhoz képest jóval inkább kézzelfogható, ami ösztönözhet a további, akár még mélyebb bekapcsolódásra is.

Az állampolgári részvétel minősített esete a politikai tiltakozásokban való mobilizáció. Ezen belül is – ha elfogadjuk a személyes költség értelmében vett hierarchia meglétét – a hierarchia csúcsán a nem hagyományos konfrontatív, legális politikai tiltakozásokban történő részvétel áll, ami a részt vevő individuum teljes körű, erőteljes és többféle erőforrást igénylő bevonódásával jár együtt.⁴ Ilyen nem konvencionális tiltakozási formák az ülősztrájk, a különböző blokádok, az expresszív, szimbolikus cselekvések (például éhségsztrájk). Ezen esetekben a részvétel *face to face* jellegű, a résztvevők könnyen beazonosíthatók, egy esetleges atrocitás esetén nagyon nagy a rendőrséggel vagy az ellentüntetőkkel való közvetlen kontaktus veszélye. Nyilvánvaló, hogy ezek az akcióformák az egyéni és a társadalmi haszon szempontjából inkább ez utóbbit preferálják, hiszen az akciók többségének rövid távon nincs közvetlen, kézzelfogható eredménye. A kapcsolódás, a mobilizáció motívumai között tehát a Jenkins és Gamson által jelzett szociálpszichológiai tényezők lehetnek elsődlegesek. E közvetlen haszon gyenge motívuma a választási részvételre is vonatkoztatható.

A klasszikus tiltakozáskutatók szerint valamivel kisebb egyéni ráfordítással és emellett kevesebb kockázattal jár a konvencionális, meggyőző jellegű akcióformákban való részvétel. A demonstrációkon, felvonulásokon, tüntetéseken, petíciók átadásán ugyanis az individuum alapvetően egy csoport, a tömeg része, az egyéni kockázat így kisebb, mint az előző esetben, de a bevonódás mégis jóval magasabb szintű, mint akár a népszavazásokon, akár a választásokon való megjelenés. Ezen esetekben a közvetlen siker – olykor meglehetősen csalfa reményén túl – a csoportazonosság-tudat, a közösséghez való tartozás indítéka, valamint egy magasabb rendű cél elérésének szándéka húzóerő lehet a részvétel hátterében.

Végül a politikai tiltakozások legkisebb egyéni kockázattal, legkevesebb bevonódással járó formája a hagyományos, ahol az egyénnek lényegében alig-alig van egyéni kockázata, a tiltakozás – leginkább aláírási ívek, tiltako-

³ Magyarországon különösen Kákai László, Bartal Anna Mária, Kuti Éva és Sebestény István foglalkozik a civil-, szűkebb értelemben a nonprofit szervezetek és az állampolgárok kapcsolatrendszerével.

⁴ Ebben az esetben eltekintünk a nem legális formákban történő részvétel hierarchiába való rendezéséről.

zó levelek, petíciók révén – gyakran „házhöz jön” az aktivisták segítségével, vagy a „résztvevő” az utcán találkozik a petíció aláírási íveivel, így a mobilizációhoz nincs szükség az egyéni kompetenciák különösebb mozgósítására. A tiltakozási repertoár konvencionális válfajának egészen modern, új formája, amikor a szubjektum az interneten vagy SMS-ben, esetleg telefonálós műsorokon keresztül feje ki (ellen)véleményét egy adott *issue* vagy politikai aktorral szemben.

Az, hogy a választáson, valamint a nem választási akcióformákban való mobilizációs arányok hogyan változnak, véleményünk szerint függ a politikai kultúra állapotától, a politikai rendszer működésétől, az állampolgári attitűdöktől, a hagyományoktól és a szokásoktól, valamint a társadalom integráltságának szintjétől.

HIPOTÉZISEK ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Az alábbiakban bizonyítjuk, hogy Magyarország az atomizált és dezintegrált társadalmak közé tartozott a 2000-es évek elején, ahol társadalmi szinten nem volt elég ösztönző erő (jutalom, haszon) a kollektív cselekvésekben való mobilizációhoz, a politikai kultúra kialakult gyakorlatától messze állt az aktív részvétel, a társadalom és a politikai alrendszer között jelentős űr keletkezett. A 2002-es és a 2006-os országgyűlési választások körüli pártpolitikai szintről irányított mobilizációs aktivitás, a választások kimenetelével összefüggő mobilizáció, a balatonöszödi beszéd körüli politikai viharok, valamint a 2008-ban kibontakozó súlyos gazdasági válság hatásai elvileg felülírhatták a társadalmi szintű apátiát. Ilyen – elvileg – a dezintegrációt csökkentő tényezők voltak:

Ahogy arra Szabó Máté rámutatott, a 2002-es választási kampányban és az azt követő néhány hétben, majd a 2006-os őszi időszakban, az öszödi beszédet követően a legnagyobb kormány-, majd legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz – MPP erős mozgalmi, „mobilizációs pártként” működött (Szabó Máté 2003). A két választási kampányban több, jelentős létszámú kampánygyűlést, demonstrációt tartott, amelyek bár elsősorban szokatlanok tűnhetnek a társadalom egésze számára, a 2006-os választási kampány időszakában már mintaként szolgáltak a kormányzó MSZP kampánycsapata számára is. 2002-ben a Fidesz más, nem konvencionális kampányeszközöket is használt, például egyes vezetői jogi akciókat indítottak a választási eredmények megsemmisítésére, népszavazási kezdeményezésről beszéltek, tehát széles tiltakozási repertoár kilátásba helyezésével szervezték akcióikat.

2002. május 7-én, a vesztes választásokat követően Orbán Viktor a budai Várban tartott nagygyűlésén felszólította a hallgatóságát és híveit, hogy alkítsanak polgári köröket, amelyek hidat képeztek a civil társadalom és a politikai alrendszer között (uo.).

2006-ban Gyurcsány Ferenc miniszterelnök balatonőszödi zárt MSZP-frakcióülésen elmondott beszédének kiszivárgását követően a Fidesz első számú vezetői maguk hívták támogatóikat folyamatos demonstrációra a budapesti Kossuth térre. A Fidesz 2002-es mobilizációs párti identifikációja, valamint 2006-os folyamatos utcai jelenléte átértelmezte a politikai tiltakozások 2002/2006 előtti jelentését, hiszen korábban ez a szervezeti fegyver kifejezetten a kisebb vagy szélsőségesnek tekinthető politikai aktorok fegyvertárába tartozott. A Fidesz, értelmezésünk szerint, legitimálta a magyar társadalom előtt a nem erőszakos utcai politizálást.

Mindezt tetőzte, hogy 2006 őszén, majd 2007-től kezdődően a nagy nemzeti ünnepek napját folyamatos, helyenként erőszakos politikai tiltakozások kísérték, amelynek első és mindmáig legnagyobb hatású megjelenési formája a balatonőszödi beszédet követő tévéostrom, majd a *postmodern riot* (részletesen: Szabó Máté 2008, 237–263).

Perfektuálódott, mozgalmi háttérét levetve párttá alakult a Jobbik is (társadalmi háttéréről részletesen: Grajczár–Tóth 2011). Az Országgyűlésen kívül rekedt pártok számára nincs lehetőség a politikai napirend parlamenten keresztüli befolyásolására, így számukra az ismertség és ezen keresztül a szimpatizánsok vagy akár a támogatók, a leendő tagok, a szavazók megnyerésének egyetlen útja a médiapolitizálás. A médiapolitizálás természetesen vonja maga után a „médiabarát”, azaz alapvetően a szimbolikus térben megjelenő tiltakozásokban való aktívabb, kezdeményezőbb szerepvállalást. A tömegesemények, demonstrációk szervezése ráadásul erősíti a közösséghez tartozás élményét, ami megemeli az aktivisták, a támogatók és a szimpatizánsi kör tetterekészségét, agitációs potenciálját. A participáció, a köztéri tüntetéseken, demonstrációkon való aktív közreműködés kiemeli a résztvevőket a társadalom többi tagja közül, és egyé forrasztja őket. A köztéri politizálás által felkínált „szerepnek” 2003-tól kezdődően a Fidesz mellett a Jobbik felel meg a legpregnansabbban.

A mobilizációs potenciált az is növelhette, hogy 1997 után több ízben is – így 2003-ban, 2004-ben, majd pedig 2008-ban – pártok által kezdeményezett országos népszavazást tartottak Magyarországon.⁵

A participáció megerősödését hozhatta a gazdasági válság következményeinek szétterjedése a társadalomban. 2008-at követően a válság hatásai megjelentek a középrétegekben is, amelyek hagyományosan erőteljesebben involválódtak a politikai aktivitás különböző dimenzióiban.

Mindez feltehetően nem annyira a választási részvétel felfelé történő kiugrásában jelentkezett, hanem, más az úgynevezett nem választási részvétel tekintetében. A pártpolitikai indíttatású mozgalmi potenciál tehát összekapcsolódhatott az állampolgárok kollektív cselekvés iránti nagyobb igényével, ami nyilvánvalóan nem azonnal, hanem több év leforgása alatt növelhette az

⁵ Ez utóbbiról részletesen is szólunk dolgozatunk későbbi részeiben.

aktuális, azaz megvalósult politikai részvételt a 2000-es évek második felében, különösen pedig a 2006-os választásokat követően.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a fenti hipotetikus vélekedések mennyiben módosították a magyar társadalom állampolgári részvételi kultúráját, a „kivonulás – tiltakozás – hűség” fogalomtriád közül továbbra is a „kivonulás”, helyesebben szólva a politikai társadalomból való kivonulás opció illik-e leginkább a magyar lakosság részvételi irányultságára.

AZ ÁLLAMPOLGÁRI RÉSZVÉTEL A 2000-ES ÉVEKBEN

Az elmúlt évtizedekben készült állampolgári részvételt vizsgáló nemzetközi kutatások alapvetően három kérdéskört jártak körül: kik vesznek részt a különböző kollektív cselekményekben, milyen típusú politikai aktivitások rögzíthetők, és milyen attitűdök, motivációk mozgatják a részt vevő állampolgárokat. Ezek a kutatások egyértelműen jelezték, hogy a 2000-es évek elején a különböző részvételi formák között lehetett korrelációt kimutatni: a European Social Survey (ESS) nemzetközi összehasonlító vizsgálat 2002–2003-ban készült 1. hullámában az utolsó országgyűlési választási és nem választási részvétel között az összes vizsgált országra nézve 0,12 volt a Pearson-féle korreláció mértéke.⁶ Az európai országok többségében ugyanakkor a választási részvételhez képest minden más formában kisebb, helyenként nagyságrenddel kisebb a mobilizációs arány. Különösen igaz ez a különbségtétel a kelet-európai államok, köztük Magyarország viszonylatában, ahol a választási részvétel 2,5-3-szorosa is lehet a leggyakoribb nem választási aktivitás előfordulásának.⁷

⁶ Nem választási részvétel: egy képzett változó, amely tartalmazza, ha a kérdezett kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel; tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben; részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában; viselt vagy kihelyezett választási kampányjelvényeket/jelképeket; tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá; részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson; szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket.

A Pearson-féle korrelációt egyéni szinten vizsgáltuk, azaz a vizsgálatba került valamennyi ország valamennyi választóját magába foglalta.

⁷ Magyarországon a választási és nem választási részvétel közötti korrelációt mutató „r” értéke az európai átlagnak megfelelő, 0,123 volt.

1. TÁBLÁZAT

A választási és a nem választási részvétel különbsége Európában(az öt legnagyobb és az öt legkisebb különbséget mutató ország)⁸

	A három leggyakoribb nem választási aktivitás aránya* (%)	Választási részvétel** (%)	A két forma közötti különbség
Bulgária	21	81	61
Albánia	32	88	56
Románia	22	73	51
Portugália	27	77	50
Magyarország	21	67	46
Dánia	79	86	7
Izland	83	90	7
Franciaország	72	74	2
Nagy-Britannia	80	75	-5
Svédország	94	87	-7

* Felnőtt állampolgárok aránya, akik részt vettek demonstrációban, és/vagy petíciót írtak alá vagy szakszervezet tagjai.

** A legutóbbi országgyűlési részvételi arány a felnőtt lakosság százalékában.

Az ESS lehetővé teszi, hogy longitudinálisan is összehasonlítsuk a kollektív cselekvés egyes dimenzióit. Miguel Caínzos, Carmen Voces, Mónica Ferrín a 2002-ben készült első és a 2004–2005-ös második hullám eredményeit vizsgálták, megállapítva, hogy az országgyűlési választáson túl Európa lakosságának többsége meglehetősen tartózkodik a politikai aktivitás más összetevőitől.⁹ Az ESS hét kollektív cselekvési formát kérdezett az adatfelvételt megelőző 12 hónap viszonylatában:

- kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel;
- tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben;
- részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában;
- viselt vagy kihelyezett választási kampányjelvényeket/jelképeket;

⁸ Tóka: *Elections and Representation*, 1. tábla, 2. oldal.

⁹ Miguel Caínzos, Carmen Voces, Mónica Ferrín: *Class Inequalities in Political Participation: Spain and Europe* 22. slide, <http://www.soc.cas.cz/info/en/25003/3054/Programme.html>. Utolsó letöltés: 2011. február 1.

- tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá;
- részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson;
- szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket.

A részvételi átlagértékeket vizsgálva (ahol a maximum = 7, azaz minden formában részt vett; a minimum = 0, semmilyen formában nem vett részt) a legmagasabb nem választási mobilizációs indexet 2002-ben az észak-európai országokban, így Norvégiában (1,27), Svédországban (1,26), valamint a közvetlen demokrácia mintaországának tekintett Svájcban mérték (1,26), a legalacsonyabbat pedig Lengyelországban (0,3), Portugáliában (0,33) és Magyarországon (0,34).¹⁰ Ezek az indexértékek a következő hullám elkészültéig statisztikai értelemben nem emelkedtek, sőt több ország esetében (így Magyarországon 0,26) még csökkent is a kollektív cselekvések mobilizációs átlagindexe.

Nemzetközi összehasonlításban a magyar társadalom civilszervezeti aktivitása is kifejezetten alacsonynak tekinthető. Az ESS 2002-es eredményei azt jelzik, hogy az önkéntes szervezeti formákban¹¹ való részvételt illetően Lengyelország, Magyarország és a dél-európai államok (Görögország, Spanyolország, Portugália, Olaszország) a többi tagállamtól elkülönülnek (Laki–Szabó Andrea 2004 és 2005). A hat ország állampolgárainak szervezeti kötődése annyira alacsony, hogy szinte megkérdőjelezi a civilmozgalmak szociális integrációban betöltött szerepét. A tagállamok között Görögország, Lengyelország és Magyarország a legkevésbé mobilizált, szervezett társadalom. Az országok lakói „bezárkózó, atomizált közösségekben élnek”, ahol a család jelenti az egyetlen működő társadalmi komunitást. Európában a társadalmi integráció magas fokán a gyors gazdasági, szociális fejlődésen áteső észak-európai (különösen Svédország és Norvégia) és Benelux államok állnak.

¹⁰ Nem vesz részt semmilyen nem választási akcióban: Magyarország 79, Lengyelország és Portugália 80; Norvégia 34, Svédország 35, Svájc: 39 százalék (saját számítás).

¹¹ A vizsgálat ezt a vitatható jelentéstartalmú fogalmat használja a civilszervezetek vonatkozásában.

2. TÁBLÁZAT

Az önkéntes szervezetek munkájában való valamilyen formájú részvétel a kérdézt megelőző 12 hónapban (százalékban)

Az önkéntes szervezet megnevezése	Görög-ország	Lengyel-ország	Magyar-ország*	EU-átlag
Sport- vagy természetjáró klub	5	7	10	30
Kulturális vagy hobbikör	6	6	9	22
Vallási vagy egyházi szervezet	2	7	9	19
Társasági, ifjúsági, no-, idos-, illetve nyugdíjasklub vagy baráti társaság	4	3	8	17
Szakszervezet	6	7	7	23
Üzleti, szakmai vagy gazdaszervezet	5	2	5	11
Tudományos vagy oktatási egyesület, iskolatanács	4	4	5	10
Bármilyen más önkéntes szervezet	2	4	4	10
Fogyasztói vagy autósklub	1	1	3	18
Humanitárius segély, emberjogi, kisebbségeket vagy bevándorlókat segítő szervezet	2	4	3	17
Környezet-, állatvédo szervezet vagy békemozgalom	2	3	2	13
Politikai párt	5	3	2	7

* Nem tagja semmiféle önkéntes szerveződésnek Magyarországon: 66%. EU-átlag: 31%.

Forrás: ESS 2002 1. hullám, saját számítás.

A kelet-közép-európai országok jelentős elmaradását mutatja ki a társadalmi mozgalmakban való részvételt illetően Angelusz Róbert és Tardos Róbert is (2005, 323–384). Lakihoz és Szabó Andreához hasonlóan osztják azt az álláspontot, hogy a civil aktivitás alacsony szintje összefügg az atomizációval, a baráti, a rokonsági és szomszédsági kapcsolatok szűkülésével, záródásával. „A civil tevékenység, társulás persze az időn és az egzisztenciális biztonság egy fokán kívül – akár politikai, akár egyéb válfajok esetében – a társas beágyazottság meghatározott szintjét is feltételezi.” (Angelusz–Tardos 2005, 343.)

A választási részvétel alakulása

A Magyarországon 1990 óta lezajlott országgyűlési választások részvételi aránya ismert adatsor, és más szerzők a két, DKMKA által kiadott kötetben több helyen is részletesen elemzik annak különböző aspektusait. Vizsgáljunk szempontjából három lényeges momentum érdemel figyelmet:

1. milyen fontosabb alapvonásai rögzíthetők a magyarországi országgyűlési választási részvételnek;
2. nemzetközi viszonylatban növekedett-e a magyarországi országgyűlési részvételi arány;
3. longitudinálisan van-e érdemi elmozdulás a választási és nem választási részvételi viszonyrendszerben.

A választási részvétel legfontosabb alapvonásai Magyarországon

Magyarországon az elmúlt húsz évben hat általános országgyűlési választást tartottak. Mind a hat egy teljes ciklust követett, ez idáig tehát a mindenkori kormányzati hatalmat erőteljesen védő alkotmányos szabályok miatt nem került sor rendkívüli választásokra.¹² A választások első fordulójára¹³ vonatkozó részvételi adatok egy beállt, viszonylag stabilnak tekinthető állampolgári magatartásról árulkodnak. Lényegében a magyar választókorú népesség kétharmada tekinthető az országgyűlési választások résztvevőinek. Ezen átlagos arányt véleményünk szerint csak olyan pártpolitikai indítékok tudják érdemben mozgatni, amelyeknek kifejezetten a részvételi adatokkal való – akár le-, akár felfelé irányuló – manipuláció a célja. Erre az 1998-as, MSZP által irányított, valamint a 2002-es Fidesz vezényelte választási kampány hozható fel példaként.

¹² Nem tartjuk feladatunknak az európai parlamenti választások részvételi adatainak részletes elemzését. Annyi tényszerűen megállapítható, hogy az adatok mindkét esetben hasonlóak voltak, ugyanakkor alaposan eltértek az országgyűlési, valamint az önkormányzati választások eredményeitől. 2004. július 2-i részvétel: 38,5; a 2009. június 7-i: 36,31 százalék.

¹³ A második forduló elemzése jóval bonyolultabb, mert az időben előre haladva jelentősen növekedett azon egyéni választókerületek száma, ahol az első fordulóban eldőlt a választás, így nem került sor második fordulóra. Ez pedig nyilvánvalóan torzítja a kapott eredményeket. Ezért a második forduló sommás összegzésére nem vállalkozunk.

3. TÁBLÁZAT

Országgyűlési részvételi arány, 1. és 2. forduló (1990–2010)

	1. forduló	Változás 1990-hez képest	Változás az előző választáshoz képest	2. forduló	Változás 1990-hez képest	Változás az előző választáshoz képest
1990	65,11			45,54		
1994	68,92	3,81	3,81	55,12	9,58	9,58
1998	56,26	-8,85	-12,66	57,01	11,47	1,89
2002	70,53	5,42	14,27	73,51	27,97	16,5
2006	67,83	2,72	-2,7	64,39	18,85	-9,12
2010	64,38	-0,73	-3,45	46,66	1,12	-17,73
Átlagos részvételi arány	65,51			57,04		
Szóródás	5,08			10,67		

Forrás: www.valasztas.hu

Érdemes megjegyezni az 5,08-as, azaz viszonylag alacsony szóródást, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a kétharmad körüli aránytól valóban igen nehéz a magyar választópolgárok részvételét kimozdítani (részletesen: Tardos 2011).

A beállt részvétel *első ránézésre* azt jelenti, hogy a magyar társadalom egyharmada nem része az úgynevezett politikai társadalomnak, vagyis soha nem vehető rá, hogy részt vegyen a választásokon. Az azonban az elsődleges választási adatokból már nem teljesen nyilvánvaló, hogy ugyanazon egyharmadról van-e szó, vagy az állampolgárok időről időre változtatják álláspontjukat a választási részvételt illetően. A DKMKA Magyar Választáskutatás Program (MVP) Részvétel és képviselő projekt keretében 2010. március–április folyamán 1500 fős reprezentatív személyes kérdőíves vizsgálatot készített az Ipsos és a Medián bevonásával.¹⁴ Egy kérdés arra irányult, hogy az állampolgárok részt vettek-e a megelőző öt parlamenti választáson. Az érdemi választ adók retrospektív visszaemlékezése alapján a magyar felnőtt lakosság valamivel több mint kétötöde (45 százalék) tekinthető permanens választási résztvevőnek, 29 százaléka vett részt több választáson, de nem mindig, 9 százalék állította, hogy felerészben részt vett. 7 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy egy alkalommal, egytizedük pedig, hogy még sohasem szavazott országgyűlési

¹⁴ Az adatgyűjtés EGT/Norvég Finanszírozási Mechanizmus program 0089/NA/2008-3/ÖP-9 referenciaszámú projektjének keretén belül történt.

választáson.¹⁵ Ezen adatok azt jelentik, hogy nem elég pusztán felszínesen (első ránézésre) vizsgálni az egyharmad–kétharmad arányt, azaz téves egyenmű közösségként kezelni a választásokon résztvevőket és részt nem vevőket – elég csak a nyilvánvaló életkori dimenzióra asszociálni. A választáson aktívabban – az elmúlt évtizedek választásai többségében – résztvevők társadalmi, szociológiai karakterisztikája egyébként ismert.¹⁶ Itt csak a legfontosabb jellemzőkre szeretnénk utalni, jelezve, hogy két fő társadalmi státusú csoport emelhető ki: egy magasan kvalifikált, nagyvárosi, értelmiségi és egy kistele-pülési, vallásos, alacsony iskolázottságú, jórészt nyugdíjas réteg. Az alábbiakban az erre vonatkozó eredményeket stilizált összefoglaló sémában közöljük.

<i>Legalább a választások felén részt vett 1. fo réteg</i>	<i>Legalább a választások felén részt vett 2. fo réteg</i>
45 év feletti	45 év feletti
Legalább középiskolai, de inkább felsőfokú végzettségűek	Legfeljebb szakmunkásképzot végzettek
Nagyvárosiak	Községben élnek
Önmagukat legalább a középosztályba sorolják	Az átlaghoz képest vallásosabbak
Eros politikai motivációkkal rendelkezők (érdeklődnek a közéleti, politikai kérdések iránt, esetleg maguk is tagjai valamilyen politikai szervezetnek)	Egyházi közösségbe járnak, erosen kötődnek valamilyen nagy egyházhoz

Véleményünk szerint a választáson való részvétel alakulását – ahogy arra a 4. táblázat rámutat – kevésbé a szociodemográfiai tényezők befolyásolják. Az adatok alapján a részvétel háttérben pártokkal kapcsolatos motivációk, pártokhoz való kötődés, a pártok elfogadása és elutasítása áll.¹⁷ Azok és akkor vesznek részt az országgyűlési választásokon, akik és amikor megtalálják a hozzájuk közel álló pártot, azaz ha a kínálati és a keresleti oldal összekapcsolódik. Minden más, egyébként a közéletben és a médiában esetenként hangoztatott érv (időjárás, kiskerti elfoglaltság) másodlagos a választáson való részvétel szempontjából. Némileg leegyszerűsítve, aki megtalálja a pártok közül a számára üzenetet hordozót, az akkor is részt fog venni az országgyűlési választások első fordulójában, ha egyébként van más feladata, ha esik az eső, vagy ha tombol a szélvihar.

¹⁵ Ezen belül 3 százalék azok aránya, akik korábban nem voltak választókorúak.

¹⁶ Erről részletesen lásd a DKMKA MVP korábban kiadott választási kötetét.

¹⁷ Egy *stepwise* módszerrel elkészített regressziós elemzésben önállóan, erős szignifikanciával került be az a kérdés, hogy: „Van-e olyan párt, amelynek a programja, törekvései közel állnak Ön-höz?” $R = 0,525$, $R^2 = 0,275$, $B = 0,580$, *béta*: 0,525. A szociodemográfiai dimenziók közül a „Dolgozik-e Ön?”, valamint az életkor került be az öt modell közé, a 3., a 4. és 5.-ként.

Milyen motivációk befolyásolják a választáson való részvételt?*

	Az esetek kisebb részében, vagy csak egyszer vett részt választáson	Felérésben	Az esetek többségében elment, de nem mindig	Minden alkalommal részt vett a választáson	Minta átlaga és szórása
Van-e olyan párt, amelynek a programja, törekvései közel állnak Önökhez?					
Átlag	3,5	3,7	4,2	4,4	4,0
Szórás	1,3	1,1	0,9	0,9	1,1
Van-e a pártok között olyan, amelyekben megbízik?					
Átlag	3,3	3,5	4,2	4,3	4,0
Szórás	1,4	1,2	1,0	0,9	1,2
Van-e olyan párt, amelynek a 2010 utáni kormányzati szerepétől kifejezetten tart?					
Átlag	2,9	3,1	3,6	3,7	3,4
Szórás	1,4	1,2	1,3	1,3	1,4
A szavazást sokan állampolgári kötelezettségnek tekintik, amelynek illik eleget tenni.					
Átlag	2,4	2,9	3,4	3,8	3,3
Szórás	1,2	1,2	1,2	1,2	1,3
Másoktól elszokott-e menni?					
Átlag	2,5	2,8	3,1	3,8	3,1
Szórás	1,4	1,2	1,2	1,3	1,5

A 4. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

	Az esetek kisebb részében, vagy csak egyszer vett részt választáson	Felérésben	Az esetek többségében elment, de nem mindig	Minden alkalommal részt vett a választáson	Minta átlaga és szórása
Családja, barátai köre, köze lebbi ismerősei többségükben elneveznek-e vagy sem?					
Átlag	2,4	2,7	3,1	3,3	3,0
Szórás	1,4	1,2	1,2	1,4	1,4
Választási kampányról, a reklámokról, választási műsoro król milyenek a benyomásai?					
Átlag	2,6	2,9	3,0	2,8	2,8
Szórás	1,3	1,1	1,1	1,3	1,3
Milyen elfoglaltságai lesznek aznap?					
Átlag	2,3	2,7	2,3	1,9	2,1
Szórás	1,3	1,2	1,12	1,3	1,3
Milyen idő lesz aznap?					
Átlag	1,8	2,2	1,8	1,6	1,7
Szórás	1,1	1,2	1,1	1,0	1,1

* Oneway anova átlagai és szórásai.

Forrás: DKMKA MVP Részvétel és képviselet projekt reprezentatív személyes kérdőíves vizsgálata az Ipsos és Medián bevonásával (1500 fő, 2010. március-április). Az adatgyűjtés EGT/Norvég Finanszírozási Mechanizmus program 0089/NA/2008-3/OP-9 referenciaszámú projektjének keretén belül történt.

A 2010-es országgyűlési választások – ahogy erre a jelen és a párhuzamosan megjelenő, kifejezettebben az adott év választási eseményeihez kapcsolódó *Újképlet* című kötet több írása is rámutat – feltehetően azért hozott az előző választáshoz képest alacsonyabb részvételt, mert a baloldal totális összeomlása folytán a szavazók egy csoportja nem találta meg a kínálati piacon a neki szimpatikus pártot, vagyis nem volt olyan párt, amelynek a programja, törekvései közel álltak volna az MSZP egykori szavazóinak igényeihez. E csoport tagjai tehát azzal is kinyilvánították nemtetszésüket a nyolc éves kormányzati munka elégtelenségei miatt, hogy nem mentek el szavazni.¹⁸

Országgyűlési választási részvétel nemzetközi összehasonlításban

Nemzetközi viszonylatban a magyar országgyűlési választási részvétel nem tartozik az élmezőnybe, de első látásra nem is különösebben alacsony. A már többször jelzett ESS 2002-es 1. és 2008–2009-es 4. hullámának eredményeit összevetve kimutatható, hogy 2002-ben Magyarország még a 9. pozíciót foglalta el a legutolsó országgyűlési választási részvételt illetően a 22 ország listáján, míg a 2008–2009-es hullámban a 14. helyen állt a 28 vizsgált állam közül. Jeleznünk kell azonban, hogy önbevalláson alapuló adatokról van szó, ahol a magyar válaszok erősen felfelé torzítottak. 2009-ben a megkérdezettek 74 százaléka emlékezett úgy, hogy részt vett a legutolsó (2006-os) országos választáson, ez azonban közel 7 százalékponttal meghaladja a valós eredményt.¹⁹ Feltételezhető, hogy a „felülmondás” a magyar választók esetében átlag feletti. Ha ezt a torzító hatást kiszűrjük és a valós részvételi arányokat hasonlítjuk össze, látható, hogy Magyarországon a választási részvételi arány is jóval inkább a kelet-közép-európai, mint a nyugat-európai országokéval hasonlatos. És e tekintetben nem történt érdemi változás az elmúlt közel tíz esztendőben, amit a tényleges részvételi adatok is megerősítenek. Az 5. táblázat adatai – még ha önbevalláson alapulnak is – jelzik azt is, hogy ahol legalább két adat állt rendelkezésre, 19 országból 14-ben hat-hét éves távlatban szintén csökkent a választási részvétel. Egyedül Finnország esetében mérhető jelentősebb, 5 százalékpontos választási növekedés.

¹⁸ Erre utal egyébként, hogy a baloldali elkötelezettségűek (akik egyébként lényegesen kevesebben, fele annyian voltak, mint a jobboldaliak) jóval kisebb arányban kívántak biztosan részt venni a 2010. április 11-i választáson, mint a jobboldali orientáltak. Baloldaliak: a bal–jobb orientációs skálán a 1., 2., 3. kategóriát választották (281 fő), részvételi szándék 66 százalék; jobboldaliak: a bal–jobb orientációs skálán 8., 9., 10. kategóriát választották (539 fő), részvételi szándék: 77 százalék.

¹⁹ 2002-ben mintegy 8 százalékos a felülbecslés aránya.

5. TÁBLÁZAT

Részt vett-e az utolsó országgyűlési választáson?
(százalékos megoszlás)

	2002–2003	2008–2009
1. Ausztria	82	82
2. Belgium	79	69
3. Svájc	57	54
4. Ciprus	NA	87
5. Csehország	64	54
6. Németország	78	76
7. Dánia	89	88
8. Észtország	NA	57
9. Spanyolország	72	72
10. Finnország	72	77
11. Franciaország	75	67
12. Nagy Britannia	67	64
13. Görögország	84	81
14. Horvátország	NA	75
15. Magyarország	79	74
16. Írország	76	NA
17. Izrael	72	71
18. Olaszország	85	NA
19. Luxemburg	51	NA
20. Litvánia	NA	58
21. Hollandia	81	80
22. Norvégia	80	76
23. Lengyelország	62	67
24. Portugália	69	65
25. Románia	NA	66
26. Oroszország	NA	68
27. Svédország	81	82
28. Szlovénia	75	71
29. Szlovákia	NA	75
30. Törökország	NA	76
31. Ukrajna	NA	78

Forrás: ESS 1. hullám, 2002–2003 és ESS 4. hullám, 2008–2009; saját számítás.

Ezek után persze nem véletlen, hogy a választási és a nem választási részvétel korrelációjában sem történt statisztikai értelemben változás Magyarországon. A 2002/2003-ban számolt 0,12 „r” értéke a 4. hullámban 0,11, vagyis statisztikai értelemben teljesen azonos volt. A magyar választási részvétel és a nem konvencionális cselekvések közötti korreláció viszonylag alacsony szinten stabilizálódott az elmúlt évtizedben.

A NEM VÁLASZTÁSI RÉSZVÉTEL ALAKULÁSA

Országos népszavazás 2008²⁰

1989 és 2010 között hét alkalommal rendeztek országos népszavazást Magyarországon. A hazai civil társadalom gyengeségét jelzi, hogy egyetlen esetben sem fordult elő, hogy a pártok, illetve a kormányzat támogatása nélkül civil aktorok képesnek bizonyultak volna önállóan összegyűjteni a referendum kiírásához szükséges aláírás-mennyiséget. 1990 óta a 2008-as az egyetlen, amikor a részvétel meghaladta – igaz, éppen csak – az 50 százalékot.

Amíg a népszavazást a XIX. században és a XX. század első felében többnyire diktátorok és pártvezérek alkalmazták elsődleges eszközként az artikulált politikai akaratképzés (például társadalmi tömegdemonstrációk) megelőzésére, addig a második világháború utáni évtizedekben, a megszilárdult nyugati képviseleti demokráciák parlamentáris keretei között egyre fontosabb szerepet töltenek be (Pokol 1992, 80). Az utóbbi évtizedekben a közvetlen demokráciáról szóló viták élénkülése ellenére továbbra is igaz az a kitétel – erre utaltunk dolgozatunk elején –, miszerint az alkotmányos demokráciákban a népszavazás – mint közvetlen hatalomgyakorlási intézmény – korlátozott eszköz marad. Ez azt jelenti, hogy a hatalomgyakorlás „bevett”, képviseleti formájához képest a népszavazás intézménye komplementer, kiegészítő jellegű, elsősorban abból a felfogásból adódóan, hogy a politika világában, az „államéletben” felmerülő kérdések szakszerű eldöntése annyira összetett feladat, hogy egyszerű népszavazási formában (igen-nem) nem lehet dűlőre vinni őket (Chronowski–Kocsis 2008, 303).

Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell azt is – erre mutatnak rá Chronowski Nóráék is tanulmányukban –, hogy a népszavazás, mint alkotmányos intézmény alapvetően a politika világában realizálódik és fejt ki hatását. Ebből adódóan a politikai aktorok magát a népszavazás intézményét részben vagy egészen saját céljaiknak rendelik alá, így például a kérdések feltételével és

²⁰ A tanulmányrész nem tekinti feladatának, hogy a magyarországi helyi népszavazások legfontosabb jellegzetességeit feltárja, ugyanis Nagy Csilla és Tamás Veronika (2004) tanulmánya kellő árnyaltsággal mutatja be, hogy a kisközösségekben a közvetlen demokrácia eme eszköze különösebb zavarok nélkül működőképes.

megfogalmazásával, a kampányok megtervezésével és lebonyolításával, a választópolgárok befolyásolásával és manipulálásával egyetlen valós célt követnek: saját politikai prioritásukat.

A 2008-as népszavazás a Magyar Köztársaság több mint két évtizedének hatodik sikeres népszavazási kezdeményezése és negyedik eredményes népszavazása volt. Álláspontunk szerint ugyanakkor az utolsó eredményes népszavazás mind indíttatásában, mind politikai következményei, mind pedig – a témánk szempontjából fontos – meglepő, 50 százalékot (51) meghaladó választási részvétele miatt jelentősen eltér a korábbi eredményes népszavazási kezdeményezésektől.²¹ Úgy véljük, hogy amíg a 2008 előtti eredményes népszavazások alapvetően valamely intézményi megoldást (például köztársasági elnök választásának módja – 1989) vagy státuszváltozást (NATO-tagság – 1997, EU-tagság – 2003) jelöltek ki az ország számára, továbbá korlátozottabb mozgósítással jellemezhetők, addig az általunk behatóan vizsgált „háromigenes” népszavazás merőben eltért ettől. Elsősorban a parlamenti pártok közötti verseny egyik eszközeként, egyfajta politikai kampányként szolgált, s – nem utolsósorban a részvétel nagyságából adódóan – erősen befolyásolta a következő évek politikai erőterét.²² Itt elég, ha csak arra utalunk, hogy a népszavazás következményeként az Országgyűlés kénytelen volt új törvényeket hozni, a kormánypártok közötti feszültségek fokozódása a koalíció bomlását eredményezte, az immár kisebbségi kormány előbb kormányfőcserére kényszerült, majd pedig tragikus vereséget szenvedett a következő parlamenti választásokon; arról nem is beszélve, hogy a kisebbik koalíciós partner 2010-ben mint rendszerváltó párt politikai értelemben megsemmisült. Ilyen lényegbevágó politikai következmények miatt célszerű annak vizsgálata, hogy a népszavazás intézménye mellett és az ellen milyen érveket sorakoztat fel a politikatudományi szakirodalom.

A népszavazások melletti érvek és ellenérvek, a népszavazások hatása a választási részvételre

Már az ókori politikai gondolkodás fontos vitatárgya, hogy melyik politikai berendezkedés képes megvalósítani az államok legmegfelelőbb rendjét. Arisztotelész vagy Platón erős kritikával illették a közvetlen demokrácia bölcsőjének tekintett athéni demokráciát, s aggodalmukat fogalmazták meg

²¹ Hozzátevé azt, hogy az 1989-es „négyigenes” népszavazáson a részvétel nagysága (58 százalék) meghaladta a 2008-as népszavazási aktivitást. A máig legmagasabb népszavazási részvétel minden bizonnyal a rendszerváltás egyszeri mozgósítási „erejéből” származott, ám álláspontunk szerint ez a magyar viszonyok közepette viszonylag magas részvételi arány sem kimagasló nemzetközi összehasonlításban.

²² A 2004. december 5-i „kettős állampolgárságról” és a „kórház-privatizációról” szóló népszavazás hasonló jellegzetességeket mutat, ám eredménytelensége okán nem térünk ki rá.

a tömegek féktelen haragjával szemben. Ez a „félelem” mind a mai napig átszövi a modern demokráciák elit csoportjainak túlnyomó többségét, ami arra az elővigyázatosságra inti a kormányzati és parlamenti döntéshozókat, hogy alaposan megfontolják, milyen módon engednek teret a részvételi demokrácia intézményeinek a képviseleti demokrácia keretein belül. Erre a félszre mutat rá Lawrence LeDuc is (2009, 107), aki szerint a modern demokráciaelméletek elismerik, hogy a népszavazás erősítheti az állampolgári részvételt és javíthatja a demokrácia minőségét, ám nem tagadhatók a lehetséges veszélyek sem. Álláspontunk szerint a következő érvek és ellenérvek sorakoztathatók a népszavazás intézménye mellett és ellen.²³

Érvek a népszavazás mellett:

Növeli a döntések legitimitását. A politikai döntéseket a demokráciákban a legerőteljesebben a nép akarata (népszuverenitás) legitimálhatja. A közvetlen részvétellel hozott döntés magasabb minőségű a képviselők által hozottaknál.

Kifejezi a valódi népakaratot és a közérdeket. Feltételezi a „népakarat” létezését, és elfogadja, hogy a népakarat közérdeket fejez ki, azaz mindig a legjobb döntést eredményezi.

Segít szembenézni a problémákkal. Elsősorban olyan esetekben, amikor a hatalmon lévő kormánynak (pártoknak) kényes, társadalmi konfliktusokat eredményező kérdésben kell döntést hoznia. A helyzet egyik megoldása lehet, amennyiben a kérdést népszavazásra bocsátják, és a választópolgárok támogatását élvező megoldási változatokat alkalmaznak.

Mobilizálja a tömegeket, növeli az állampolgári részvételt. A népszavazás a politikai mobilizáció egyik eszköze, lehetőség arra, hogy a kezdeményező aktorok (például kormány, pártok, civilszervezetek) az állampolgárok aktivitására támaszkodva kifejezésre juttassák véleményüket. Emellett fontos szempont – ahogyan LeDuc is utal rá –, hogy a minél aktívabb állampolgári részvétel emeli a demokrácia minőségét.

Informáló, politikai nevelő, szocializációs hatás. A népszavazás a részvétel mellett növeli a polgárok politikai kompetenciáját, nevelő hatása révén a műveltséget, s a részvétel szocializációs szerepének köszönhetően hozzájárulhat a politikai kultúra demokratikusabbá válásához.

Ellenőrző szerepet tölt be. A népszavazás intézménye és kezdeményezésének joga lehetőséget teremt az állampolgárok számára, hogy a számukra helytelen, támogathatatlan kormányzati politikai lépésekre úgy reagálhassanak, hogy annak befolyásoló ereje legyen.

²³ Az érvek és ellenérvek csoportosításakor a LeDuc-tanulmány mellett forrásként használtuk Gulyás Mónika és Körösnéyi András idevágó tanulmányait (Gulyás 1999, 110–113; Körösnéyi 2009, 44–58).

Megteremti a valódi állampolgári egyenlőséget. A népszavazáson a döntések vonatkozásában minden állampolgárnak valóban egyenlő szavazata van, szemben a képviseleti rendszerekkel, ahol sokkal inkább párt- vagy egyéb érdekcsoport, illetve lobbik képesek csak érdekvényesítésre.

Érvek a népszavazás ellen:

Nem gazdaságos. A népszavazás megrendezése jelentős költségekkel jár.

Kompetenciahiány. A választópolgárok nincsenek elégséges elemzőképesség, valamint megfelelő információ birtokában ahhoz, hogy egy adott népszavazási kérdésben felelősségteljes döntést hozhassanak.

Nem egyértelmű a részvételi és így a legitimitásnövelő hatás. A népszavazáson általában alacsonyabb az állampolgári részvétel, mint a parlamenti választásokon, így aláássa az a feltételezést, hogy a közvetlen részvétellel hozott döntés legitimitása nagyobb, mint a képviseleti kormányzásé. Empirikus adatok bizonyítják továbbá, hogy minél gyakrabban rendeznek népszavazást, annál inkább csökken a részvételi hajlandóság.

A népszavazás és a valódi népakarat, a közérdek közötti szoros kapcsolat tarthatatlansága. Empirikus adatok (Svájc, USA) bizonyítják, hogy az elmúlt évtizedekben megnyilvánuló népszavazási kampányok jó részét üzleti érdekcsoportok és különböző lobbihálók finanszírozzák, aminek így semmi köze nem lehet a valódi népakarathoz vagy a közérdekhez.

Sérti a kisebbségek jogait. Nem minden kérdést lehet többségi döntéssel megfelelően kezelni, hiszen vannak olyan (például vallási, nyelvi) kérdések, amikor nem mindenki érintett az adott ügyben. Ezekben az esetekben a többségi döntés akár azt is eredményezheti, hogy sebezhetőbbé válnak a kisebbségek jogai, súlyosbodhatnak a vallási, faji vagy etnikai feszültségek.

Nem valósul meg maradéktalanul az állampolgárok tényleges egyenlőségének tézise. Egyrészt népszavazás kezdeményezését és kampányát különböző érdekcsoportok dominálják, ami egyértelműen torzítja az egyenlőség elvét. Másrészt empirikus kutatások igazolják, hogy népszavazáson a magasabb társadalmi státusú, iskolázottabb társadalmi rétegek felülreprezentáltak (bár esetenként – például 2008 – ennek mértéke kisebb, mint más alkalmakkor), azaz nem igazolható egyértelműen, hogy népszavazáson jobban megvalósul az állampolgári egyenlőség elve, mint a parlamenti választásokon.

A kérdés megfogalmazásának csapdajellege. A népszavazásra bocsátandó kérdések megfogalmazása teret enged a választópolgárok manipulálására.

Negatív történelmi tapasztalatok. Számos népszavazási példa támasztja alá a történelemben, hogy a közvetlen demokratikus intézményeket a hatalmon lévő elit csoportok saját pozícióik megerősítésére használták fel.

Körösényi segítségül hívott tanulmányában (2009, 46–58) a szerző pont-ról pontra haladva, empirikus adatokkal, valamint elméleti összefüggések feltárásával cáfolja a népszavazás melletti érvek túlnyomó többségét, egyedül a népszavazás legitimációs erejének érvét hagyja helyben, azzal a megkötéssel, hogy a közvetlen demokratikus döntéshozatal (például népszavazás) csak kivételes esetekben növelheti a döntések elfogadottságát, legitimitását. Egyet kell értenünk a szerző azon – tanulmányunk szempontjából legrelevánsabb – megállapításaival, miszerint:

- A népszavazáson általában alacsonyabb az állampolgári részvétel, mint a parlamenti és/vagy önkormányzati választásokon.²⁴
- Fordított arányosság van a közvetlen állampolgári döntések alkalmazása és a polgárok politikai aktivitása (részvétel) között, vagyis minél gyakrabban rendeznek népszavazást egy országban, annál bizonyosabb, hogy alacsonyabb lesz az állampolgári részvétel szintje (például Svájc, Kalifornia).
- A tényleges állampolgári részvétel egy bizonyos szűk határon túl már nem bővíthető, mivel a tetemes választói összlétszámhoz képest az egyén részvételének olyan alacsony a súlya, hogy irracionálissá válik – a népszavazás végeredményére gyakorolt minimális hatása miatt – a népszavazáson történő választói részvétel.

De ha igaznak fogadjuk el ezeket az empirikusan alátámasztott megállapításokat a rendszerváltás utáni magyar népszavazásokra is, vajon mivel magyarázható a 2008-as referendum kitüntetett vizsgálati szerepe? Álláspontunk szerint az, hogy a „háromigenes” népszavazás – elemzői szemmel – nem várt részvételt produkált, önmagában nem alapozza meg kellően a kitüntetett státust. A hazai népszavazások történetében az 1997-ben megtartott, NATO-hoz történő csatlakozásról lefolytatott követő referendumokon a részvételi arány folyamatos csökkenése egyértelműen jelezte, hogy az állampolgárok részéről alapvető érdektelenség övezi a közvetlen hatalomgyakorlás lehetőségét. Még a 2004-es, „kettős állampolgárságról” és az „egészségügyi közszolgáltató intézmények privatizációjáról” szóló népszavazást körbeölelő igen intenzív kampány ellenére is csak a választópolgárok közel negytedede (37,5 százalék) nyilvánított közvetlen véleményt, így valóban meglepőnek bizonyult a 2008-as népszavazáson a választópolgárok több mint felének részvétele. Úgy véljük, a „háromigenes” népszavazás újdonsága azonban nem – vagy nemcsak – a részvétel viszonylagos nagyságában keresendő, hanem – a fejezet bevezetőjében már bemutatott – súlyos politikai következményeiben. Hipotézisünk szerint éppen a kormány politikai legitimitását a kampány középpontjába állító ellenzéki magatartás miatt nőtt meg a népszavazáson a voksolási részvé-

²⁴ Megjegyzés: az önkormányzati népszavazásokhoz viszonyítva már nincs nagy különbség.

tel.²⁵ Az erőteljes és feltartóztathatatlan ellenzéki kampány azt a szándékolt célt vállalta magára, hogy jelentős választói makrocsoportok tudatában alapozza meg még a népszavazás előtt azt a kiszámítható és várható politikai következményt (például a Gyurcsány-kormány bukása, előre hozott választások), aminek egy része a népszavazás után tulajdonképpen meg is valósult.²⁶ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a népszavazást megelőző politikai-történeti környezet alakulása a Fidesz várakozásait támasztotta alá, hiszen a miniszterelnök őszi beszédének kiszivárogtatása után rendszeressé váltak az utcai demonstrációk és tiltakozások, s adott volt – igaz, kissé leegyszerűsítve – egy a gazdasági megszorítások társadalmi-szociális következményeibe és a közállapotok látványába belefáradt többségi társadalom az egyik, és egy népszerűségét alapjaiban elvesztő kormány a másik oldalon.

Népszavazási részvétel, választói motivációk

A 2008. március 9-én lezajlott népszavazás a kezdeményező Fidesz egyértelmű sikerét hozta, egyrészt a referendumot egyértelműen legitimáló nem várt részvétel nagysága (51 százalék), illetve az „igen” szavazatok elsöprő (mindhárom kérdés esetén 80 százalékot meghaladó) volta miatt. Tardos Róbert a vártnál magasabb részvételt két alapvetően atipikus okkal magyarázta, ezzel is alátámasztva a 2008-as népszavazás korábbiaktól eltérő jellegét:

egyrészt a korábbiakban a szavazásoktól nagyrészt távol maradó, apatikus szavazóközönség egy meghatározott része a gazdasági megszorításokként kódolt reformlépések (például vizitdíj, kórházi napidíj) elleni tiltakozásul (proteszt szavazat) visszatért a konvencionális politikai viselkedés területére (a kivonulók egy része visszatért);

másrészt az országgyűlési választásokon tapasztalt tendenciáktól eltérő módon az – egyébként a Fidesz szavazóbázisának törzsét biztosító – falvakban magasabb volt a részvétel, mint a városokban, azaz a települések politikai klímája jelentősen befolyásolta a részvétel nagyságát (Tardos 2009).

De vajon milyen motivációk okán állt elő ez az új, választói magatartást befolyásoló jellegzetesség? Ezzel kapcsolatban négy markáns, egymással összefüggő állítást tehetünk:

- Elfogadva Karácsony Gergely érvelését, a 2008-as népszavazáson nem tisztán pártpolitika által meghatározott, ideológiai érvek játszottak meghatározó szerepet, hanem azt kiegészítendő materiális, az egyén gazda-

²⁵ Erre a legitimációs küzdelemre hívja fel a figyelmet Szabó Máté (2008, 244).

²⁶ Ez az állításunk mindeközben nem mond ellent Enyedi Zsolt észrevételének (2009, 25), miszerint a korábbi népszavazásokkal ellentétben a politikai sík alatt egy kiegyensúlyozott és racionális szakmai vita is folyt a tandíj vagy éppen a vizitdíj szükségességéről vagy eltörléséről.

sági helyzetét alapvetően befolyásoló elvek és hitek (Karácsony 2009). Megállapítja, hogy a népszavazásoknál – a parlamenti választások szociotropikus-morális megközelítésével szemben – nagyobb az esély az egocentrikus, rövid távú, egyéni érdekek mérlegelése alapján meghozott döntésekre.

- Enyedi Zsolt – már citált tanulmányában (Enyedi 2009, 20) – a népszavazással kapcsolatos motívumok felsorolásakor általánosságban megjegyzi, hogy a népszavazás jól hasznosítható olyan esetekben, amikor egy adott politikai erő népszerűségét kívánja növelni az intézmény használatán keresztül, és egyben egy rivális politikai szereplő meggyengítésére törekszik. Nem nehéz belátni, hogy a 2008-as népszavazás esetében a Fidesz, mint politikai erő teljesen beazonosítható olyan szereplőként, mint aki a saját legitimitásának és társadalmi támogatásának növelése érdekében referendumot kezdeményezett egy olyan politikai szereplővel (Gyurcsány-kormány) szemben, amely ellen a társadalom túlnyomó többsége már eleve ellenszenvvel viseltetett, és így megvolt a valószínűsége, hogy a tábor mobilizálása maximalizálható.²⁷
- LeDuc összehasonlító politikatudományi írásában megállapítja, hogy népszavazás esetében a kampány jelentősége felülértékeltőbb a parlamenti választásokéhoz képest (LeDuc 2009, 108 és 114). Szerinte ugyanis a szavazásra bocsátott kérdésekről a szavazóknak kevesebb a tudásuk és a tapasztalatuk, ebből következően a kampány válik az állampolgárok fő információforrásává. A Fidesz a kampány során kijátszotta az életvilág *versus* rendszer kártyát: levitte az emberek hétköznapi szintjére a kérdéseket, míg a kormány – hibásan – makrogazdasági, -társadalmi, azaz racionális érvkészletet használt az érzelmi érvekkel szemben.

Egyéb kollektív cselekvési formák alakulása (2006–2010)

Tanulmányunkban abból a hipotézisből indultunk ki, hogy 2002-től kezdődően olyan, elsősorban pártok által kezdeményezett integratív törekvések zajlottak Magyarországon, amelyek erősíthették a részben politikai csoport-specifikus társadalmi kohéziót, és talán bizonyos világnézeti alapon szerveződő közösségek iránti igény is megerősödhetett. Egyrészt emelkedhetett a nem konvencionális cselekményekben való részvétel mértéke, másrészt ez-

²⁷ Ezzel szorosan összefüggő politikai indok lehet Wermer András azon tézise, mely szerint a népszavazás a 2006-os választási ígéretekkel homlokegyenest ellentétes kormányzati intézkedések miatt válhatott ilyen „elementáris erejűvé”. Álláspontja szerint egy képviseleti demokráciában a kormánypártok számára a lehetőségek igen széles tárháza nyílik arra, hogy ígéreteiket ne teljesítsék, ám arra semmilyen felhatalmazásuk nincs, hogy éppen az ígéretekkel szembeni magatartást tanúsítsanak a jövőben (Hazafi 2008).

zel párhuzamosan a különböző társadalmi szervezetekbe való bekapcsolódás terén is történhetett változás. A DKMKA MVP Részvétel és képviselet projektje keretében 2010. március–áprilisban készített reprezentatív személyes kérdőíves felvétel eredményei azonban egyik tétel tekintetében sem támasztják alá a hipotéziseinket.²⁸

Civilszervezeti aktivitás

Az Ipsos és a Medián közreműködésével készített 1500 fős reprezentatív vizsgálat során a kérdezettek 13 egyesület, társaság, önkéntes szervezeti típusból választhatták ki, hogy melyikben tagok, viselnek tisztséget, illetve melyik munkájában vennének részt.²⁹ A magyar választókorú népesség *negyötödének* 2010 tavaszán *semmilyen civil, társadalmi kötődése nem volt*, egyhated egy szervezetnek, 4 százalékuk kettőnek, 2 százalékuk pedig három vagy több egyesületnek, társaságnak, önkéntes csoportnak volt tagja.³⁰ Ezen belül is a legnépszerűbb – mint ahogy ez egyébként mindig is jellemezte a magyar társadalmat – a sport, természetjáró, horgász- stb. klub (6 százalék), a vallási, egyházi szervezet (5 százalék), valamint a kulturális és hobbi, továbbá a szakszervezet (3-3 százalék).³¹

²⁸ Az adatgyűjtés EGT/Norvég Finanszírozási Mechanizmus program 0089/NA/2008-3/ÖP-9 referenciaszámú projektjének keretén belül történt.

²⁹ Sportklub (illetve természetjáró, horgász- stb. egyesület); kulturális vagy hobbikör (tánc, színjáték stb.); szakszervezet; szakmai (gazdasági, tudományos) kör, társaság; politikai (párt és egyéb) szervezet; társadalmi mozgalom, civilszervezet; vallási, egyházi szervezet; helyi kör, településszépítő stb. társulat; segítő (karitatív) szervezet; kalácsa, házépítő közösség; környezetvédő, zöldmozgalom, egyesület; helyi esemény, közösségi megmozdulás (például falunap, búcsú, karnevál) szervezése; helyi sportesemény (foci-, kézilabda- stb. meccs, bajnokság) szervezése.

³⁰ A maximum hat párhuzamos tagság lehetett.

³¹ Ezen adatok mögött olyan alacsony elemszámok húzódnak meg, hogy azok részletes elemzése nem lehetséges.

6. TÁBLÁZAT

Tagja-e valamilyen egyesületnek, társaságnak, önkéntes szervezetnek?

Egyesület, társaság, önkéntes szervezet megnevezése	Tagok százalékos megoszlása
Sportklub	6,0
Vallási, egyházi szervezet	5,0
Kulturális vagy hobbikör	3,0
Szakszervezet	3,0
Társadalmi mozgalom, civil szervezet	2,0
Helyi sportesemény szervezése	2,0
Helyi esemény, közösségi megmozdulás szervezése	2,0
Egyéb szervezet	5,0
Átlagos szervezeti kötődési index (min = 0, max = 13)	0,27 indexpont

Saját számítás.

Forrás: DKMKA MVP Részvétel és képviselet projekt reprezentatív személyes kérdőíves vizsgálata az Ipsos és Medián bevonásával (1500 fő, 2010. március–április). Az adatgyűjtés EGT/Norvég Finanszírozási Mechanizmus program 0089/NA/2008-3/ÓP-9 referenciaszámú projektjének keretén belül történt.

Az adatok önmagukban persze keveset mondanak, összehasonlítani legalább valamelyest egyrészt egy 2008-ban készült 15–29 éves magyar fiatalokra reprezentatív 8000 fős vizsgálattal, másrészt nemzetközi viszonylatban érdemes.³² A fiatalokkal való összevetés nyilvánvalóan nem annyira komparatív jellegű, mint a nemzetközi adatokkal történő összevetés, hiszen a teljes lakosság egy alcsoportjáról is van szó, de mégis érdekes összefüggésekre világít rá. Az Ifjúság2008[®] nagymintás vizsgálat eredményei szerint e korosztály 29 százaléka kapcsolódott valamilyen módon³³ formális vagy informális³⁴ szervezethez, 71 százaléka értelemszerűen nem (Bauer–Szabó Andrea 2009, 116, 76. ábra). A DKMKA adatai ezzel szemben azt jelzik, hogy a teljes felnőtt magyar lakosságra vetítve kedvezőtlenebb a társadalmi integráció mértéke. Véleményünk szerint az Ifjúság2008[®] kutatás alapján két tényezőt egyértelműen érdemes leszögezni. Ma már a formális tagsági viszonyoknak *ab ovo* egyre ki-

³² Az adatfelvételt a Marketing Centrum Országos Piackutató Intézet készítette 2008 őszén. Mintanagyság 8076 fő, amely reprezentatív a 15–29 éves magyar fiatalokra nem, kor, település típusa, valamint régiók szerint.

³³ Formálisan tagként vagy akárcsak informálisan.

³⁴ Jogi forma nélküli csoport, társaság.

sebb a jelentősége, különösen a fiatalok esetében – de engedjük meg a feltételezést, hogy az idősebbeknél is. A fiatalok nem kötelezik el magukat mélyebben egy szervezet mellett, hiszen – ahogy erre a bevezetőben is utaltunk – ez viszonylag magas „individuais költségekkel” jár, de kevésbé formális módon és a nem formális szerveződésekhez (baráti társaságok, kulturális csoportok) mégis szívesen kötődnek.³⁵ A másik fontos tényező, hogy az életkornak és ezzel párhuzamosan az intézményrendszerhez való kötődésnek (középiskola, főiskola, egyetem) fontos hatása lehet a szervezeti tagságra. A DKMKA 2010-es tavaszi vizsgálata szerint a 18 éven felüli lakosság azon 20 százaléka, amely formális tagságot vállalt, kifejezetten magas iskolázottságú (az átlagos szervezeti kötődési index 0,27, a főiskolát végzettekénél 0,44, az egyetemet végzettekénél 0,78) vagy jelenleg is tanul (0,46), önmagát a felső/felső középosztályba sorolja (0,43), életkorát tekintve 30 év alatti, férfi és van ideológiai kötődése. Lehetne nagyvonalúan azt állítani az adatok felszínes elemzése alapján, hogy Magyarországon a politikai társadalom életkori kettészakadása kétféle magatartásformával jár együtt: a fiatalabb nemzedékek szervezetekhez kötődnek, az idősebbek pedig választani járnak, de ez ökológiai tévkövetkeztetés lenne. A kérdésre választ adó 18–29 évesek 72 százaléka ugyanis semmilyen formális szervezethez nem kötődik, tehát esetükben sem mondható ki generálisan a jelentős arányú szervezethez.

Az alábbiakban a civilszervezeti tagságra vonatkozó eredményeket stilizált, összefoglaló sémában közöljük.

<i>Nem tagja semmilyen szervezetnek</i>	<i>Legalább egy szervezetnek tagja</i>
30 évnél idősebbek	18–29 évesek
Alacsonyabb iskolázottságúak	(Foleg egyetemi) diplomások
Vidékiek	Budapestiek
Önmagukat az alsó közép- vagy a munkásosztályba sorolják	Önmagukat a közép- vagy a felső középosztályba sorolják
Inaktívak	Jelenleg iskolába járnak
Ideológiailag elkötelezetlenek	Van Ideológiai kötődésük

Még pregnansabban mutatható ki a magyar társadalom alulintegráltsága, ha legalább részben megpróbáljuk a nemzetközi adatokkal összevetni a kapott eredményeket. Bár a European Social Surveyvel való közvetlen összehasonlítás több okból sem lehetséges,³⁶ néhány szervezettípus esetében még-

³⁵ Ennek fényében még inkább figyelemre méltó, hogy a fiataloknak is csak mintegy harmada kapcsolódik formális vagy akár informális szerveződéshez.

³⁶ Leginkább azért, mert a 2002 után készült hullámokban nem kérdeztek rá a civilszervezeti tagságra.

is érdekes legalább az elmúlt években bekövetkezett tendenciákra felhívni a figyelmet. Ahogy erre a tanulmányunk korábbi részeiben utaltunk, 2002-ben a magyar felnőtt állampolgárok mintegy 7 százaléka vallotta magát szak-szervezeti tagnak, 2010-ben már csak 3 százalék. Sportklubhoz 2002-ben 10 százalékuk kötődött, a 2010-es választások előtti adatfelvétel során 6 százalék. Még a vallási vagy egyházi szervezet esetében is felére csökkent a szervezettség. Ha az ilyenkor meglévő módszertani torzító hatásokat kiszűrjük, akkor is megállapítható, hogy minden összehasonlítható szervezet, csoport, egyesület esetében minimum felére, de több esetben harmadára csúszott vissza a magyar társadalom szervezeti kötődése. Ez pedig súlyos, minden korábbihoz képest kritikusabb demokráciadeficitre utal. Arra, hogy a magyar állampolgárok – a várt hatással ellentétben – még inkább kivonultak a politikai (szervezett) társadalom közösségéből.

A 2002-es, majd a 2006-os választást követő események, a kötetünkben több helyen is említett katasztrofális kormányzati teljesítmény, a politikai alrendszer szereplőinek megmásíthatatlan, semmilyen társadalmi szükségességet figyelembe nem vevő ellenségeskedése nemhogy növelte volna a társadalmi szövetek összekapcsolódását, a kis civilkörök kialakulását, hanem bátran kijelenthetjük, hogy a társadalom szétzilálódása, dezintegrációja és magába fordulása inkább felgyorsult. Különösen fontos ez a megállapítás annak fényében, hogy a fenti társulások, egyesületek többségének még véletlenül sincs semmiféle pártpolitikai kötődése. A szó hétköznapi értelmében a „civil”-szervezetek hiányáról beszélhetünk. Véleményünk szerint ez a demokrácia működését áthatja alá, hiszen gyakorlatilag nem létezik a civil társadalom és az állam közötti mezoszintet jelentő politikai társadalom, lassan már nincs olyan organizáció, amely képes közvetíteni az „életvilág” és a „rendszer” között. Ez pedig egyrészt könnyen a leegyszerűsítő válaszokat, üzeneteket közvetítő pártok megerősödésének táptalaját készítheti elő, másrészt nem lesz ami megakadályozza a rendszer működésében benne rejlő túlhatalmat.³⁷

³⁷ Jelzésértékű, hogy a DKMKA adatfelvétele szerint a magyar választópolgárok közel kétharmada egyáltalán nem vagy nem volt elégedett 2010 tavaszán a demokrácia működésével. Teljesen elégedett mindössze 2 százalékuk volt. És az is mutatja a súlyos demokráciadeficitet, hogy az előző, Kádár-korszak és a rendszerváltás utáni demokrácia összehasonlításából egyértelműen a Kádár-korszak került ki győztesen. A kérdésre választ adók 58 százaléka ugyanis úgy vélte, hogy a jelenlegi rendszer sokkal rosszabb vagy rosszabb, mint az előző! További 17 százalékuk azonosnak ítélte a két időszakot, míg az 1990 utáni berendezkedést jobbnak vagy sokkal jobbnak ítélték aránya 26 százalék.

Más típusú nem választási politikai aktivitások

A DKMKA MVP Részvétel és képviselő projektje keretében 2010. március–áprilisban készített reprezentatív személyes felvétel kérdőíve 14 politikai cselekvési formát tartalmazott egy kérdéssorozaton belül.³⁸ Ebből a széles és a legújabb technológiai vívmányokat figyelembe vevő – SMS-ben való szavazás, internetes fórumokon való hozzászólás – listáról kellett választani annak alapján, hogy előfordult-e már az elmúlt néhány évben, hogy a kérdezett gyakorolta valamelyik vagy akár mindegyik kollektív cselekvést. A skála felöleli a bevezetőben jelzett és ez idáig nem elemzett összes nem választási akcióformát a közvetlen politikai aktivitástól kezdve az illegális tiltakozásban való részvételig. *A kérdésre választ adók héttizede az elmúlt években semmilyen politikai aktivitást nem folytatott, teljesen passzívnek tekinthető.* 15 százalékuk egyféle nem választási akcióban, 8 százalékuk két-tőben, míg további 8 százalékuk három vagy annál többféle politikai akcióban vett részt – a politikai aktivitás egyes formái között tehát átjárás mutatható ki. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a különböző kollektív cselekvésekben való részvétel legfontosabb adatait.

³⁸ Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselővel; tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein; részt vett más politikai szervezet vagy politikai mozgalom munkájában; viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket; tiltakozó levelet, petíciót írt alá; részt vett törvényes, nyilvános tüntetésen (demonstráción); szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket; elvi okból vásárolt bizonyos árucikkeket (politikai, etikai, környezetvédelmi megfontolásból); pénzt adományozott egy politikai szervezetnek vagy csoportnak; részt vett nem engedélyezett tiltakozó megmozduláson; újságcikket vagy hozzászólást írt valamilyen ügyben; telefonos rádióműsorba betelefonált; SMS-ben szavazott vagy hozzászólott valamelyik tévéműsorhoz; internetes fórumon politikai témához hozzászólott.

7. TÁBLÁZAT

**Politikai jellegű nem választási cselekvés előfordulása
az elmúlt néhány évben (százalék)**

Politikai kollektív cselekvések típusa	Az „előfordult” válaszok megoszlása
Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselovel	18,0
Tiltakozó levelet, petíciót írt alá	8,0
Szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket	6,0
Elvi okból vásárolt bizonyos árucikkeket	6,0
Tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein	5,0
Viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket	4,0
Részt vett törvényes, nyilvános tüntetésen	4,0
SMS-ben szavazott vagy hozzászólott valamelyik tévéműsorhoz	4,0
Internetes fórumon politikai témához hozzászólott	4,0
Részt vett más politikai szervezet vagy politikai mozgalom munkájában	2,0
Pénzt adományozott egy politikai szervezetnek vagy csoportnak	2,0
Újságcikket vagy hozzászólást írt valamilyen ügyben	2,0
Telefonos rádióműsorba betelefonált	2,0
Részt vett nem engedélyezett tiltakozó megmozduláson	1,0
Átlagos aktivitási index (minimum = 0, maximum = 14)	0,66 indexpont

Véleményünk szerint az adatsor pontosan jelzi, hogy megkérdőjelezhető a nemzetközi irodalomban használt „kollektív cselekvés” fogalmát a jelenlegi magyar viszonyokra alkalmazni. A DKMKA 2010-es adatfelvételéből ugyanis az derül ki, hogy Magyarországon a politikai aktivitás olyan sajátos, egyénközpontú formája alakult ki, ahol a „kollektív” kifejezés eredeti „közösségi” jelentése, jellege egyszerűen nem értelmezhető. A leggyakrabban használt nem választási politikai aktus ugyanis a politikussal, önkormányzati képviselővel való személyes kontaktus keresése.³⁹ Mondhatnánk, hogy ez kedvező fejlemény, a politikai alrendszer aktorai közel kerültek a választópolgárokhoz, választási kampány zajlott a felvétel időszakában, akár örülhetnénk is a fejleményeknek. Véleményünk szerint ez esetben azonban egy kádári attitűd továbbéléséről, a demokratikus politikai szocializáció hiányosságairól, illetve a fentebb már jelzett demokráciadeficit megjelenéséről van szó. „Magad uram, ha szolgád nincsen!” – tartja a mondás. Ha már nem léteznek, vagy nem az állampolgári igények szerint működnek a civilszervezetek, akkor marad az egyéni érdekérvényesítés, másképp az egyéni érdekkijárási. Ráadásul a következő leggyakoribb – az előzőhöz képest sokkal alacsonyabb – politikai aktivitás a petíció aláírása, a nem – konvencionális, hagyományos tiltakozási formák közé tartozik, amelynél a közösségi momentumnak megint csak korlátozott a jelentősége. Érdemes emlékeztetni, hogy már a kilencvenes évek elején készített tiltakozáskutatásokból is kitűnt, hogy a tiltakozó levelek, petíciók aláírása – a népszavazási aláírásgyűjtéssel együtt – a szóba jöhető összes tiltakozási repertoár közül a legelfogadottabb, leggyakrabban használt és ezzel párhuzamosan a legkisebb egyéni ráfordítással járó típus volt Magyarországon.⁴⁰

A lista 3. és 4. helyén két egymással komplementer tiltakozási forma áll, ami egyébként a kilencvenes években készült vizsgálatokban nem szerepelt az említésre méltó típusok között.

A táblázatból kitűnik továbbá, hogy a magyar lakosság – ha egyáltalán folytat bármilyen kollektív cselekvést – a legális, viszonylag kis energiabefektetéssel járó, az egyén szempontjából kevés kockázatot rejtő tiltakozási formákat részesíti előnyben.

A rendszerkonform politikai cselekvésekkel szemben az illegális, többnyire rendszerellenes megmozdulásoknak nincs elfogadottságuk, támogatottságuk és jelentőségük Magyarországon.

Magyarországon a nem választási politikai aktivitás és a civilszervezeti tagság között viszonylag erős korreláció áll fenn ($r = 0,309$), azaz feltételezhető, hogy akinek van szervezeti kötődése, az nagyobb arányban mobilizálha-

³⁹ Érdemes utalni azonban arra, hogy az adatfelvétel a 2010-es választási kampány idejében készült, így bizonyos kampányelemek hangsúlyosabbak, felülreprezentáltak lehetnek, mint ha egy nem választási évben született volna az adatfelvétel. Ugyanakkor az ESS 2009-es hullámában is a politikusokkal való személyes kontaktus volt a legmagasabb arányú magyar válasz, ezt követte a petíció aláírása, valamint a bojkott.

⁴⁰ Lásd erről: a TNS korábban Modus vizsgálatait, valamint Szabó Andrea 2009.

tó nem választási jellegű politikai akciókra is. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a *magyar társadalom mintegy 60 százaléka teljesen inaktív, passzív, azaz nincs szervezeti kötődése és nem folytatott semmiféle aktivitást az elmúlt években*. Továbbá az is fontos adat, hogy minél több szervezetbe kapcsolódik be valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy politikailag aktív lesz. A civiltagsággal nem rendelkezők 74 százaléka semmilyen akcióban nem vett részt, azok, akik egy szervezet tagjai, 56 százalékban passzívak, a két szervezethez kötődőeknél már csak 34, míg a három vagy annál több szervezetben tagok esetében 14 százalék a politikailag inaktívak aránya. Fordítottan már nem ilyen lineáris az összefüggés. Az egyénközpontú politikai aktivitás jelentőségére utal, hogy azok, akik egyféle aktivitást folytattak, 28 százalékban tagjai valamilyen szervezetnek, a kétféle politikai mobilizációban részt vevők közt 30, a háromféleképpen pedig 35 százalék a civilszervezetekben tagok aránya. Az ennél több akcióban aktívak körében a civilszervezeti tagság aránya 50 százaléknál körüli.

A politikai szempontból aktívak szociológiai karaktere egyébként érdemben nem különbözik a civilszervezeti tagság esetében leírtaktól. Túlréprezentáltak közöttük a budapestiek, a főiskolát vagy egyetemet végzettek, kifejezetten magas státuszúak: felső vagy középosztálybelinek vallják magukat, és erőteljes az ideológiai kötődésük. Vagyis pontosan azok a társadalmi csoportok, amelyeknek egyébként is nagyobb az érdekérvényesítő képességük. Egy különbségre mégis érdemes felhívni a figyelmet, az életkornak jóval kisebb a jelentősége, a hatása és szerepe.

Ahogy erre korábban utaltunk, az European Social Survey lehetővé teszi, hogy európai vonatkozásban és az időbeli dimenziót is beszámítva megvizsgáljunk hét nem választási politikai aktivitás alakulását (köztük olyanokét is, amelyek szerepelnek a DKMKA 2010. tavaszi vizsgálatában). Magyarország mind a négy vizsgált évben a politikai aktivitást tekintve az alsó szegmensben, ezen belül is az öt legkevésbé aktív ország közé tartozott.⁴¹ A magyar nem választási mobilizációs index 2002–2003-ban érte el a maximumát, és mint látható, mindvégig a kelet-közép-európai országokéval nagyságrendileg azonos szinten mozgott. Hasonlóan Lengyelországhoz, Bulgáriához, Ukrajnához vagy éppen Oroszországhoz, a magyar lakosság mintegy 80 százaléka a 2009-et megelőző 12 hónapban semmiféle politikai aktivitást nem folytatott. Nyilvánvaló, hogy ez a közös politikai szocializációs gyökerekről, a demokratikus intézményi berendezkedés hiányáról, másképpen a kelet-közép-európai országok demokráciáiban felsejlő komoly problémákra utal, amit véleményünk szerint csak tetézi a magyarországi egyéni érdekkijárási rendszer továbbélése.

⁴¹ Az ESS eredményeit tekintve a nem választási aktivitás mintázata egyébként nagyon hasonló a DKMKA 2010. tavaszi felvételéhez. Legtöbben a politikusokkal való személyes kontaktust választották, amit a petíció aláírása, valamint a bojkott követett. Megjegyzendő, hogy a politikusok személyes felkeresése mind a négy hullámban a legfontosabb politikai aktivitási forma volt.

8. TÁBLÁZAT

Politikai jellegű nem választási cselekvés előfordulása az elmúlt évben

(részvételi átlag indexe, minimum = 0, maximum = 7)

Ország	2002–2003 1. hullám	2004–2005 2. hullám	2007 3. hullám	2008–2009 4. hullám
Ausztria	1,12	1,10	1,09	NA
Belgium	1,08	0,76	1,08	0,94
Bulgária	NA	NA	0,18	0,26
Svájc	1,31	1,15	1,11	1,07
Csehország	NA	0,54	NA	0,57
Ciprus	0,78	NA	0,63	0,57
Németország	1,08	1,01	0,98	1,21
Dánia	1,04	1,18	1,26	1,23
Észtország	NA	0,27	0,33	0,40
Spanyolország	0,92	1,22	0,89	0,68
Finnország	1,27	1,28	1,35	1,39
Franciaország	1,31	1,24	1,22	1,22
Nagy-Britannia	1,11	0,92	1,06	0,97
Görögország	0,45	0,41	NA	0,46
Magyar ország	0,36	0,27	0,33	0,30
Írország	0,97	0,87	0,89	NA
Izrael	0,80	NA	NA	0,44
Luxemburg	1,08	1,05	NA	NA
Hollandia	0,80	0,76	0,79	0,85
Norvégia	1,46	1,52	1,50	1,49
Lengyelország	0,33	0,35	0,25	0,33
Portugália	0,42	0,22	0,28	0,25
Oroszország	NA	NA	0,34	0,33
Svédország	1,37	1,46	1,42	1,55
Szlovénia	0,39	0,27	0,47	0,35
Szlovákia	NA	0,63	0,55	0,47
Ukrajna	NA	0,60	0,33	0,32

Megjegyzés: A táblázatban csak azok az országok szerepelnek, ahol legalább két alkalommal történt ESS-adatfelvétel.

Forrás: ESS, saját számítás.

Az is látható a fenti adatsorból, hogy nem támasztható alá azon hipotézisünk, mely szerint a politikai pártok által szervezett nem választási aktivitás 2002-t követően elérte volna az életvilág szintjét Magyarországon. 2002–2009 távlatában nem emelkedett a politikai aktivitás, a magyar társadalom még inkább tartózkodóbb lett a kollektív cselekvések tekintetében.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk elméleti és empirikus adatokkal igyekezett bizonyítani, hogy a 2006-os parlamenti választások, valamint a választásokon győztes kormányfő elhíresült balatonőszödi beszéde után kialakuló erőteljesebb tiltakozáshullám, illetve a 2008-as „háromigenes” népszavazáson megfigyelhető viszonylagosan magas társadalmi részvétel ellenére Magyarországon a politikai aktivitás szintje továbbra is alacsonyabb a legtöbb nyugat-európai állam választási részvételi szintjénél és egyéb politikai aktivitásánál, mi több, nem érte el a néhány közép-európai új demokrácia részvételi szintjét sem. Tanulmányunkban ezeket a jelenségeket demokráciadeficittel magyaráztuk:⁴²

Elszegényedett társadalom, valódi polgári (citoyen) mentális nélkül.

Csatlakozunk azokhoz a felfogásokhoz, amelyek szerint a modern polgári társadalmak fogalmához kapcsolódó polgár elsősorban *citoyenként* jelenik meg (Huszár 2005, 23). Olyan polgárként, aki elsősorban politizáló ember, „aki nem csupán értesülni akar az őt érintő döntésekről, hanem aktívan részt kíván venni ezek előkészítésében és megvitatásában”. (Uo.) Ebben az értelmezési keretben a civil társadalom tagja aktívan ellenőrzi és befolyásolja az államot. Azt állítjuk viszont, hogy ilyen, gazdaságilag, politikailag független, egyben morálisan érzékeny polgári társadalom (*citoyenek* sokasága) Magyarországon nem vagy össztársadalmi szinten csak kezdetlegesen létezik. Ennek alapvetően az az oka, hogy a rendszerváltás időszakában általánosan ígért gazdasági, politikai jólét egyáltalán nem következett be. Az újkapitalizmusban a magyar társadalom a „roncstársadalom” (részletesen: Gázsó-Laki 2004) állapotába került, amelyben nem várható el, hogy a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele.

Atomizált társadalom, a kádári szocializáció tovább élő hatásai. A magyar társadalomban talán még mindig, húsz év távlatában is „szociálpszichológiailag kódolva van” egy paternalista állam képe, amely kellően kom-

⁴² Körösényi András a kilencvenes évek második felében, a magyar politikai kultúráról írt összegző tanulmányában gondosan összegyűjti azokat az érveket (például: a szubjektív állam-polgári kompetencia alacsony szintje, a rendszerváltás elitista jellege, általános pártellenes érület, a Kádár-rendszer atomizált társadalmi öröksége, demobilizációs örökség), amelyek magyarázatul szolgálhatnak a hazai alacsony politikai és választási részvételi adatok okául (Körösényi 1997). Emellett felhasználtuk G. Fodor Gábor és Kern Tamás összegző tanulmánygyűjteményét (2009).

petens ahhoz, hogy helyettünk, állampolgárok helyett alakítsa és formálja közügyeinket. Emellett megmaradt a kádári szocializáció másik jellegzetessége, az egyéni érdekkijárási mechanizmusa. A szétesett, dezintegrált és atomizált magyar társadalom nem a közösségeken keresztül próbálja érdekeit érvényesíteni, hanem az egyéni kijáróutak és lobbizás intézményeit részesíti előnyben.

A pártok szinte kizárólagos hatalomgyakorlási mechanizmusa. A magyarországi pártosodás folyamata alapvetően eltérően zajlott le, mint az évszázados múltra visszatekintő nyugati demokráciák pártfejlődése. Nyugat-Európában a XIX. század végétől kezdődően a demokratikus pártrendszerek kialakulása alapvetően alulról – nagy társadalmi törésvonalak mentén – szerveződött. Magyarországon viszont éppen ennek a folyamatnak a fordítottja figyelhető meg, vagyis a pártosodás nem alulról, hanem kifejezetten felülről szerveződött meg (Fricz 1998). A diktatórikus elnyomás következtében a társadalmi törésvonalak nem karakterizálódhattak a rendszerváltás folyamatában, így a pártverseny és a politikai tagoltság kialakítása szűk értelmiségi csoportok kezébe került. Fricz Tamás szavaival élve Magyarországon egyfajta elitpártosodás zajlott le.⁴³ Ennek következményként a pártrendszer tagoltsága nem a valós társadalmi tagoltságot jelenítette meg, hanem az ellenzéki értelmiségi csoportok közötti – nem egy témát illetően – mély ellentéteket tükrözött. Ezek az oppozíciók viszont – az értelmiségi attitűdből adódóan – erőteljesen ideologikus és kulturális jellegűek voltak, illetve maradtak húsz év elteltével is.⁴⁴ Ennek szinte törvényszerű következményeként írja le Szoboszlai György: „A politikai pártok világában a tagolt politikai elit sikeresen fejlesztett ki egy önmagát a társadalom fölé helyező, szinte megkérdőjelezhetetlen pártokráciát, amelynek szűk felső elitje leválthatatlan és mindenféle politikai és közjogi felelősség nélkül irányítja az országot a válságból a kényszerkonszolidációba, majd ennek részsikerei nyomán az újabb válságba – mindezt a látszólagos váltogazdálkodás keretei, a felszíni politikai pluralizmus viszonyai között, a va-

⁴³ Fricz szerint az elitpártosodás kategóriája nélkülözi az értékítéletet, a szerző egyszerűen szociológiai tényként kezeli a folyamatot. Ezzel a megközelítéssel maradéktalanul egyetértünk mi magunk is.

⁴⁴ Fricz Tamás a fejlett világban megkülönböztetve az önkorlátozó, az önfenntartó és az önfelértékelő pártrendszereket, megállapítja, a rendszerváltás utáni magyar pártrendszer egyértelműen az önfelértékelő pártstruktúrák közé tartozik. Ennek alátámasztására egy 11 elemből álló kritériumrendszer alapján elemzi a pártrendszereket, s arra a következtetésre jut, hogy a magyar szisztéma kilenc elem esetében az önfelértékelő pártrendszerrel mutat szoros rokonságot. Vagyis – többek között – az elitista pártosodás a jellemző, ellensúlyokra képes civil társadalmi aktivitás nélkül, pártközpontú a politikai rendszer, erősen fragmentált a politika kultúra, centripetális verseny folyik a pártok között, a pártrendszer és a társadalom kapcsolata hiányos, a társadalom a pártoktól önmérsékletet, önkorlátozást vár el (Fricz 1999).

lóságban a politikai táborok egyre nagyobb elszigetelődése és a reálfolyamatok teljes félreértése vagy nem ismerete közepette.” (Szoboszlai 2008.)

A civil társadalom erőtlensége. Úgy véljük, hogy az egyre gyengülő magyar civil szféra képtelen az állam és az államot elsősorban működtető pártok (pártokrácia) szisztematikus ellenőrzésére, elsősorban annak következtében, hogy ebben a független ellenőrzési folyamatban – ahogyan azt az előzőekben állítottuk – a pártok egyáltalán nem érdekeltek. Álláspontunk szerint a rendszerváltás folyamatától fokozatosan meggyengülő civil társadalom „kiskorúsítása” a politikai elit által részben szándékoltt, részben spontán (nem előre tervezett) döntések eredőjeként állt elő. Bóhm Antal megközelítésében (Bóhm 2002, 69) a hazai civil társadalom a mai magyar politikai közéletben nem képes komolyan hallatni a szavát, sőt arra is alkalmatlan, hogy a közpolitikai döntéshozatalban mind a központi hatalom képviselőivel, mind a helyi hatalom (önkormányzatok) reprezentánsaival egyenrangú partnerként lépjen fel. Ez szerinte nemcsak a civil szerveződések gyengülését, de erodálja a központi és a helyi hatalomgyakorlás intézményeit is.⁴⁵ Ennek nyomán kijelenthetjük: a hazai civil szféra az elmúlt húsz évben képtelennek bizonyult kialakítani és megerősíteni azokat az intézményeket (például társadalmi nyilvánosság, tiltakozások, népszavazási kezdeményezések), amelyek a társadalom önvédelmét biztosítanák az állam (és a pártok) túlkapásaival szemben, illetve amelyek megfelelő segítséget jelentenének a demokratikus deficit leküzdésében (Kéglér 2002, 278). Márpedig, ahogyan Szabó Máté fogalmaz: „A civilszervezetek szelektív segítése és tolerálása a modern politikai-társadalmi rendszerben megkerülhetetlen kötelesség a hosszabb távú stabilitás biztosítása érdekében” (Szabó Máté 1998). Az életvilág és a rendszer küzdelmében az életvilág áll vesztesre, mert nem létezik, illetve roppant gyenge a kettő között közvetíteni tudó politikai társadalom, a civil organizációk szerves, de a politikai alrendszerhez is kötődő hálózata.

Az értelmiségi függetlenség és a kritikai értelmiségi attitűd hiánya. Találónak véljük az Ilonszki Gabriella és Lengyel György által bevezetett „színelte demokrácia” fogalmát, bár a szerzők elsősorban az egyre inkább látványos, az elitek és a jelentős társadalmi csoportok által egyaránt „gyakorolt”

⁴⁵ Bóhmhoz hasonlóan látja a folyamatokat Kákai László is. Saját helyi kutatásaira alapozva megállapítja, hogy a rendszerváltástól kezdődően a civilszervezeteknek az önkormányzati döntéshozatalba történő bekapcsolódása mindvégig esetleges maradt. A civil organizációk megjelenése a politika lokális szintjén nem tudta alapvetően módosítani a pártok szerepét, sőt a pártok egyre gyakrabban kötnek olyan választási együttműködést civilszervezetekkel, amelyeknek elsődleges célja a párt eredményességének növelése. Ezzel párhuzamosan viszont a pártpolitikai életbe „becsöppent” civil organizációk rendre elvesztették civil funkcióikat, különösen a helyi hatalom ellenőrzése tekintetében (Kákai 2004, 267).

normaszegésből vezetik le meghatározásuk lényegét.⁴⁶ A szerzők úgy vélik, hogy a rendszerváltás után a politikai eliten belül egyre látványosabban tapasztalható törésvonalak, a politikai bizalomhiány, a politikai ellenfél legitimációs alapjainak megkérdőjelezése, az egyre konfrontatívabb politizálási stílus ellenére a politikai osztálynak közös az érdeke a „...jelenlegi állapot, intézményi helyzet és politikai hangulat fenntartásában, mégpedig azért, mert élvezik ennek a helyzetnek az előnyeit.” (I. m. 13.) Az Ilonszkiék által megfogalmazott tétel, miszerint a politikai osztály minden belső konfrontációja ellenére élvezzi ennek az előnyeit, álláspontunk szerint az értelmiség elitjére is kiterjeszthető. Mi több, azt állítjuk, ez az értelmiségi elit már a rendszerváltás hosszú átmeneti időszakában (1987–1992) vagy nyíltan betagozódott a pártok mögötti holdudvarokba, vagy véleménybefolyásoló képességeinek és a médiumokban betöltött kulcspozícióinak köszönhetően masszívan hozzájárult a rendszerváltó politikai elitek közötti, mély megosztottságot eredményező, idő előtti nyílt konfrontáció kialakításához.⁴⁷ Így az általunk a korábban kifejtett negatív tendenciák kialakulásáért és állandó meg- és felerősítéséért társtettes minősítésben a politikai osztály (és a többi elitcsoport) mellett az értelmiségi elit is kitüntetetten felelős.

A hipotéziseinkben feltételezett erősödő kollektív cselekvéssel szemben megállapítható, hogy a 2000-es évekhez képest Magyarországon nem nőtt, hanem inkább csökkent a politikai aktivitás. Ahogy ezt bizonyítottuk, igaz ez annak ellenére, hogy a 2008-as népszavazáson 50 százalék fölé emelkedett a részvétel. A „kivonulás” opció még karakterisztikusabb attitűdjévé vált a magyar társadalomnak.

⁴⁶ Álláspontjuk szerint a színlelt demokrácia feltételei között az elit és a társadalmi makrocsoportok csak imitálják a szabályok elfogadását. A normaszegés rövid távon nem szükségszerűen rombolja le a demokratikus intézményeket, így a demokratikus elitizmus nincs veszélyben, ám ineffektívvé teheti ezen intézmények működését (Ilonszki–Lengyel 2009, 9).

⁴⁷ Csizte András (2001, 93–96) is az 1990 előtti egységes értelmiségi kultúra széttöredezéséről beszél a kilencvenes években, megállapítva, illetve összegezve, hogy az értelmiségi elit csoportokba szerveződése vagy politikai irányzatok alapján (például Körösi András), vagy elitfrakciók alapján (Szalai Erzsébet), vagy az előző kettő csoportosítási elv keverékeként (Lengyel László) ment végbe.

FÜGGELÉK

F1. TÁBLÁZAT

Részvételi arány az országos népszavazásokon (1990–2008)

Időpont	Részvételi arány (%)	Feltejt kérdés	Kezdeményező	Igen szavazatok aránya (%)	Eredményesség
1990. június 29.	13,98	Kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlenül választják meg?	Magyar Szocialista Párt	85,9	a népszavazás érvénytelen
1997. november 16.	49,24	Egyetért-e azzal, hogy a Magyar Köztársaság a NATO-hoz csatlakozva biztosítsa az ország védeltségét?	A Magyar Köztársaság kormánya	85,33	a népszavazás eredményes
2003. április 12.	45,62	Egyetért-e azzal, hogy a Magyar Köztársaság az Európai Unió tagjává váljon?	A Magyar Köztársaság kormánya	83,76	a népszavazás eredményes
2004. december 5./1.	37,49	1. Egyetért-e Ön azzal, hogy az egészségügyi közszolgálatot intézmények, kórházak maradjanak állami, önkormányzati tulajdonban, ezért az Országgyűlés se mutasson meg az ezzel ellentétes törvényt? Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. tv. 19. § szerinti „magyanszolvánnyal” vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?	Fidelitas, amúhoz csatlakozott a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség	65,01	a népszavazás érvénytelen
2004. december 5./2.	37,49		Magyarok Világszövetsége, de több párt is támogatja a kezdeményezést	51,57	a népszavazás érvénytelen

AZ F1. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Időpont	Részvételi arány (%)	Felhívott kérdés	Kezdeményező	Igenszavazatok aránya (%)	Eredményesség
2008. március 9. /1.	50,51	Egyetért-e Ön azzal, hogy a fekvőbeteg-egyegetményzeti ellátásért a jelen kérdésben megtartott népszavazást követő év január 1-jétől ne kelljen kórházi napdíjat fizetni?	Fidesz – MPP/KD/NP	84,08	a népszavazás eredményes
2008. március 9. /2.	50,51	Egyetért-e Ön azzal, hogy a háziorvosi ellátásért, fogászati ellátásért és a járóbeteg-szakke ellátásért a jelen kérdésben megtartott népszavazást követő év január 1-jétől ne kelljen vízidíjat fizetni?	Fidesz – MPP/KD/NP	82,42	a népszavazás eredményes
2008. március 9. /3.	50,51	Egyetért-e Ön azzal, hogy az államilag támogatott felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatóknak ne kelljen képzési hozzájárulást fizetniük?	Fidesz – MPP/KD/NP	82,22	a népszavazás eredményes

Forrás: www.valasztas.hu.

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2005. Választási részvételi és politikai aktivitás. In uők (szerk.). *Törések, hálók, hidak*. Budapest, DKMKA. 323–384.
- Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk.) 2009. *Ifjúság 2008 Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bóhm Antal 2008. A civil társadalomszerveződés dilemmái. In Beszteri Béla–Mikolasek Sándor (szerk.). *A rendszerváltás (változtatás) mérlege*. Komárom, MTA Veszprémi Területi Bizottság.
- Chronowski Nóra–Kocsis Miklós 2008. A népszavazás funkciója az alkotmányos demokráciákban. In Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.). *A demokrácia deficitje, avagy a deficités hatalomgyakorlás*. Pécs, PTE ÁJK – Pécs-baranyai Értelmiségi Egyesület.
- Csíte András 2001. Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. A közéleti elitértelmiség csoportjai a médiafogyasztók szemével nézve. *Századvég* (3.).
- Enyedi Zsolt 2009. Referendumdemokrácia. In Enyedi Zsolt (szerk.). *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA – Századvég. 17–36.
- G. Fodor Gábor–Kern Tamás 2009. *A rendszerváltás válsága*. Budapest, Századvég.
- Fricz Tamás 1998. *Egy következmények nélküli ország*. Budapest, Századvég.
- Fricz Tamás 1999. Önkorlátozó és önfelértékelő pártrendszerek. *Politikatudományi Szemle*, 8. (3).
- Fireman, Bruce–William Gamson 1979. Utilitarian Logic in the Resource Mobilization Perspective. In Zald, Mayer N.–McCarthy, John D. (szerk.). *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge (MA), Winthrop.
- Gaszó Ferenc–Laki László 2004. *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág.
- Grajczár István–Tóth András 2011. Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a Parlamentbe. In Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk.). *Új képlet. Választás Magyarországon, 2010*. Budapest, DKMKA. Oldal.
- Gulyás Mónika 1999. A népszavazás intézménye – történeti-összehasonlító perspektívában. *Politikatudományi Szemle*, 4. (4.).
- Hazafi Zsolt 2008. Túl vagyunk egy frontális ütközésen. Interjú Wermer Andrással. *Hetek*, 12. (13.).
- Huszár Ákos 2005. Civil társadalom és kritikai elmélet. *Századvég*, (2.).
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György 2009. Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 18. (1.).
- Jenkins, J. Craig 1983. The Transformation of a Constituency into a Movement. In Freeman, Jo (szerk.). *Social Movements of the Sixties and Seventies*. New York, Longman.
- Kákai László 2004. *Önkormányzunk értetek, de nélkületek! Pártok és civilszervezetek a helyi társadalmakban*. Budapest, Századvég.
- Karácsony Gergő 2009. A pártok szava és a nép zsebe. A népszavazási döntések motivációi Magyarországon. In Enyedi Zsolt (szerk.). *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég. 197–226.

- Kéglér Ádám 2002. Társadalmi szervezetek érdekérvényesítése Magyarországon. In Lékó Zoltán (szerk.). *Lobbikézikönyv*. Budapest, DKMKA.
- Körösényi András 1997. *Politikai kultúra Magyarországon*. <http://www.c3.hu/szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-3.htm>, utolsó letöltés: 2011. január 9.
- Körösényi András 2009. A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya. In Enyedi Zsolt (szerk.). *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég. 37–62.
- Körösényi András: „Politikai kultúra Magyarországon” In. <http://www.c3.hu/szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-3.htm>, letöltve: 2011. 01. 09.
- Laki László–Szabó Andrea 2004. Részvétel a társadalom „önkéntes” szervezeti életében. In Füstös László–Guba László (szerk.). *Társadalmi Regiszter 2002*. Budapest, MTA PTI–MTA SZKI.
- Laki László–Szabó Andrea 2005. Részvétel és aktivitás az „önkéntes” szervezetek életében (nemzetközi összehasonlító vizsgálat). In Füstös László–Guba László (szerk.). *Európai Társadalmi Regiszter 2002*. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata 3. kötet Budapest, MTA PTI–MTA SZKI.
- LeDuc, Lawrence 2009. A népszavazás demokráciája. Információ, kampányok és szavazás. In Enyedi Zsolt (szerk.). *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég. 107–132.
- Nagy Csilla–Tamás Veronika 2004. Helyi népszavazások Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 13. (3.).
- Pokol Béla 1992. A politikai alrendszer logikája. In: Bihari Mihály–Pokol Béla (szerk.). *Politológia*. Budapest, Universitas.
- Szabó Andrea 2009. *Politikai tiltakozások Magyarországon, 1993, 2003* Budapest, PhD-értekezés, kézirat.
- Szabó Andrea 2010. Tiltakozzunk! De csak jogszerűen?! A politikai tiltakozások fogalomtípusai és formái. *Jog Állam Tudomány*, 2. (3.), 105–160.
- Szabó Máté 1998. A civil társadalom az állam ellen? *Régió. Kisebbség, politika, társadalom*, 9. (3.).
- Szabó Máté 2008. A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.). *A demokrácia deficitje avagy a deficités hatalomgyakorlás*. Pécs, PTE ÁJK–Pécs-baranyai Értelmiség Egyesület.
- Szabó Máté 2003. Kormányból az utcára? A Fidesz – MPP tiltakozásai és mobilizációs stratégiájának megjelenése a választási kampányban és azt követően. In Sándor Péter–Vass László–Kurtán Sándor (szerk.). *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. Budapest, DKMKA.
- Szoboszlai György 2008. A rendszerváltás modelljének kudarca és az élitek felelőssége. *Politikatudományi Szemle*, 17. (3).
- Tardos Róbert 2009. Ötven: ötven. Részvétel és távolmaradás a 2008-as népszavazáson. In Enyedi Zsolt (szerk.). *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég. 133–196.
- Tardos Róbert 2011. Konzolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk.). *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*, Budapest, DKMKA.
- Tóka Gábor: *Elections and Representation*, http://www.personal.ccu.hu/staff/Gabor_Toka/Papers/Toka06Representation.pdf; utolsó letöltés: 2011. január 15.